

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Унятицька Наталі Романівна

**«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА
РЕАДАПТАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ»**

спеціальність 053 Психологія

освітньо-професійна програма «Психологія»

випускна кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконала:

студентка групи ПСзм -21

Унятицька Наталі Романівна

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент

Яремко О. М.

Тернопіль 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО	6
1.1. Психологічний портрет типів особистості засудженого	6
1.2. Психологічні зміни особистості під час ув'язнення	16
Висновки до першого розділу	20
РОЗДІЛ 2. РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА РЕАДАПТАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ: СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ	23
2.1. Соціально-психологічні основи ресоціалізації та реабілітації засуджених	23
2.2. Напрямки і заходи ресоціалізації та реабілітації засуджених	31
2.3. Роль психологічної підтримки у подоланні соціально-психологічних бар'єрів при поверненні до суспільства	38
Висновки до другого розділу	46
РОЗДІЛ 3. РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА РЕАДАПТАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ	51
3.1. Проєкт корекційної програми для засуджених, які виходять з місць позбавлення волі	51
3.2. Проєкт класифікаційної моделі засуджених	57
Висновки до третього розділу	62
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних умовах питання соціально-психологічної реабілітації в'язнів набуває особливої значущості та потребує пильної уваги фахівців. Від успішності процесу їхнього пристосування до нових соціальних умов та швидкості засвоєння нових норм і правил поведінки в обмеженому суспільстві залежить їхнє майбутнє. Вивчаючи соціально-психологічну адаптацію засуджених, можна прогнозувати їхню поведінку в таких умовах. Також це дозволяє визначити основні напрямки для надання кваліфікованої психологічної допомоги, що сприятиме підвищенню ефективності виправлення особи, яка перебуває в ізоляції від суспільства.

Соціальна ізоляція є потужним фактором, який суттєво впливає на зміну людської поведінки, причому психіка кожної особистості реагує на це по-різному. Перебування в місцях позбавлення волі радикально трансформує життєві обставини особи, унеможлиблюючи її природні соціальні зв'язки та призводячи до тривалої соціальної ізоляції. Потрапивши до пенітенціарного закладу, індивід змушений долати значні психологічні та соціальні бар'єри, пов'язані з адаптацією до принципово нового середовища життєдіяльності, що характеризується суворими регламентованими умовами праці, побуту, специфічними міжособистісними стосунками та жорсткими правилами внутрішнього розпорядку[10].

Соціальна ізоляція суттєво впливає на особистість і її подальшу долю, адже одним з наслідків ув'язнення є дезадаптація. Це призводить до обмеження можливостей засудженого адаптуватися до правових і моральних норм, а також умов життя на свободі після звільнення. Після відбуття покарання у колишніх засуджених часто порушуються форми взаємодії з соціальним середовищем, що ускладнює адекватну реакцію на життєві обставини та самореалізацію. Найважчим для засуджених є первинний період перебування в умовах ізоляції.

Реабілітація колишніх ув'язнених є складним та багатогранним процесом, оскільки нове самовизначення особистості передбачає орієнтацію в складних життєвих ситуаціях і побудову планів на майбутнє. Процес ресоціалізації

схожий на соціалізацію, оскільки людина, яка пройшла десоціалізацію, знову засвоює загальнолюдський досвід. Основою концепції перебудови засуджених є постулат «суб'єктивного розвитку особистості», що включає соціальний та духовний розвиток, корекцію життєвих установок і прагнення до самозміни та самотворення. Тому для успішної ресоціалізації засуджених необхідний індивідуальний та диференційований підхід до вибору ефективних форм і методів роботи.

Усе вище зазначене свідчить про важливість здійснення розвідок із проблеми соціально-психологічні особливості ресоціалізації та реадaptaції засуджених.

Окремі аспекти даної проблематики знаходимо у працях Антонюк О. В., Бондаренко І. П., Даниленко Ю. А., Єрмак С. В., Карпенко О. М., Лисенко А. В., Качурек Я. В. та ін.

Мета дослідження—дослідити соціально-психологічні особливості реабілітації та реадaptaції засуджених.

Досягненню мети сприяло вирішення наступних *завдань*:

- 1) розкриття психологічного портрету типів особистості засудженого;
- 2) дослідити психологічні зміни особистості під час ув'язнення;
- 3) вивчити соціально-психологічні основи ресоціалізації та реадaptaції засуджених;
- 4) дослідити напрямки і заходи ресоціалізації та реадaptaції засуджених;
- 5) розкрити роль психологічної підтримки у подоланні соціально-психологічних бар'єрів при поверненні до суспільства;
- 6) розробити проєкт корекційної програми для засуджених, які виходять з місць позбавлення волі;
- 7) скласти проєкт класифікаційної моделі засуджених.

Об'єкт дослідження - ресоціалізація та реадaptaція як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження - соціально-психологічні особливості ресоціалізації та реадaptaції засуджених.

Методи дослідження. теоретичні методи – аналіз наукової літератури, нормативних документів, досліджень у сфері ресоціалізації для виявлення чинників, що впливають на реадaptaцію засуджених; порівняння та узагальнення для формування понятійного апарату дослідження, емпіричні методи – опитування та анкетування засуджених і працівників виправних установ для вивчення досвіду ресоціалізації; спостереження за поведінкою засуджених у процесі реадaptaції.

Практичне значення дослідження: результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення програм ресоціалізації та реадaptaції засуджених, спрямованих на розвиток соціальних навичок, покращення психологічної підтримки та сприяння формуванню позитивних соціальних зв'язків. Це допоможе знизити рівень рецидивізму, сприятиме ефективнішій інтеграції засуджених у суспільство та поліпшить їхню готовність до соціального життя після відбуття покарання.

Апробація результатів магістерської роботи. Окремі положення та висновки магістерської роботи було опрелюдно на III міжнародній науково-практичній конференції «Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації» (м. Тернопіль, 01 листопада 2024 р.) у вигляді тез конференції на тему «Соціально-психологічні особливості ресоціалізації та реадaptaції засуджених».

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (52 найменування). Загальних обсяг магістерської роботи становить 78 сторінок, із них основний текст 72 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО

1.1. Психологічний портрет типів особистості засудженого

В умовах позбавлення волі та ізоляції від суспільства особистість засудженого зазнає суттєвих змін, унаслідок яких на перший план виходять цінності, що забезпечують індивідуальне, ніби відокремлене від суспільства існування, тоді як цінності, пов'язані з активною діяльністю та соціальною сутністю людини, відходять на другий план[11].

Вивчення особистості засудженого необхідно розглядати як найважливішу передумову індивідуалізації призначення покарання, обрання і застосування заходів ресоціалізації та реадaptaції.

Осіб, що засуджені за кримінальні правопорушення, можна охарактеризувати на підставі низки параметрів. Також можна виокремити різні психологічні типи засуджених, які різняться певними відмінностями (за низкою психологічних параметрів), а тому кожен тип потребує особливого психологічного супроводу.

Для засуджених характерна наявність індивідуально-особистісних рис, які певною мірою визначають їхню поведінку, зниження соціальної адаптації та порушення міжособистісних контактів.

Для різних груп осіб, що знаходяться у місцях несвободи, характерні суттєві психологічні особливості: нездатність критично оцінювати наслідки власних дій, відсутність здатності до передбачення результатів вчинків, неготовність дотримуватися соціальних та правових норм. Їм притаманний підвищений рівень емоційної нестриманості, тобто схильність реагувати без роздумів, діяти спонтанно та під впливом миттєвих імпульсів. Крім того, для них властиве поєднання агресивності з високою емоційною чутливістю та вразливістю у процесі міжособистісної взаємодії[26]. Такі особи частіше

застосовують насильство у різних конфліктах. Зазначені особливості найбільше властиві особам, засудженим за скоєння грабежів, розбійних нападів, зґвалтувань, вбивств, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, найменшою - тим, хто засуджений за скоєння крадіжок, а ще менше – особам, які вчинили розкрадання шляхом розтрата, присвоєння або зловживання довірою.

Агресивність, соціальна відчуженість, імпульсивність, високий рівень чутливості до зовнішніх впливів найбільш характерні для засуджених за грабежі, розбійні напади, зґвалтування порівняно із засудженими, які вчиняли розкрадання чужого майна.

У певної частини засуджених спостерігаються стійкі психологічні характеристики, зокрема: виражена психологічна інертність, значний рівень агресивності та стереотипізовані емоційні установки, які ускладнюють процес трансформації їхньої звичної моделі поведінки. Такі особи демонструють високу психологічну резистентність до змін, що суттєво перешкоджає корекційному впливу та процесу реадаптації[33].

Для особи засудженого характерний високий рівень соціального відчуження, яке носить загальний характер, проявляється як щодо самого себе, так і оточуючих: мимовільне, спонтанне, стихійне неприйняття навколишнього його базових цінностей: постійне відчуття непереборної дистанції між собою та оточуючими; сприйняття середовища як ворожого.

Пропонуємо виокремити наступні аспекти відчуження особистості засудженого:

- соціальна ізоляція, відчуття знедоленості, неприйняття оточуючими;
- безсилля, переживання своєї нездатності спрямовувати події та контролювати їх, що особливо болісно переживається на рівні мікрогруп та повсякденної поведінкової активності;
- безглуздість, відчуття незрозумілості того, що відбувається, навколишніх, мотивів їх вчинків;
- нормативна дезорієнтація, необхідність вдаватися задля досягнення своїх цілей до морально не схвалюваних засобів, а також нерозуміння важливості та необхідності чинних норм та стандартів;

- заперечення прийнятих у суспільстві або групі цінностей;
- самоусунення, відмова від участі у діях, які хоч і виступають показником певної соціальної (групової) приналежності, проте сприймаються лише як зовнішній тиск і не можуть принести задоволення.

Кожен з аспектів відчуження особистості може призвести до доволі складних негативних наслідків, зокрема для психологічного здоров'я засудженого.

Для засуджених властиві різні ступені деформації системи внутрішнього поведінкового регулювання - установок, ціннісно-нормативних уявлень, референтних орієнтацій, тобто деформації системи внутрішнього регулювання. Через порушення нормативного контролю ситуація оцінюється, виходячи з особистих переживань та бажань, а не із соціальних вимог. Також для засуджених осіб притаманна своєрідність настанов та суджень.

Серед осіб, які відбувають покарання у місцях несвободи, знаходяться багато особистостей з вираженою індивідуальністю, лідерськими якостями, високою кмітливістю та ініціативністю. Ці характеристики у поєднанні з негативно спотвореними ціннісними орієнтаціями, а також моральними та правовими переконаннями, зазвичай сприяють формуванню лідерів у злочинних групах та організаціях, що є відображенням певних суспільних тенденцій[47].

Таким чином стверджуємо, що загалом засуджених осіб різнить низка психологічних особливостей, які безумовно впливають як на протиправну поведінку, так і на можливість подальшого вчинення рецидивів. У той же час вони не в однаковій мірі належать тій чи іншій категорії осіб, засуджених за кримінальні правопорушення.

Особистість засудженого за корисливі злочини. Дана категорія засуджених – неоднорідна, але не лише у зв'язку з особливостями характеру і темпераменту, але й через різні мотивами, які лежать в основі їх кримінального незнання[47]. У середині категорії виокремлюють два основні психологічні типи корисливих злочинців (на підставі мотивації діяння):

1) *Корисливий*: належать особи, сенсом злочинної поведінки яких є утвердження своєї особистості перед оточуючими, іноді і перед самими собою; здобуття певного матеріального рівня, що дозволяє демонструвати бажаний набір соціальних ролей (бізнесмена, дуже заможної людини, мецената тощо); внутрішня невпевненість в собі як в особистості, гідної визнання з боку інших; їх вихованням зазвичай нехтували, не забезпечували найнеобхіднішим, особливо на фоні заможних однолітків, а тому наявна домінація мотивації досягнути високого матеріального рівня; наявні проблеми низької самооцінки; у міру зростання матеріального добробуту (за рахунок корисливих злочинів) зростає рівень домагань; прагнення самоствердженню за рахунок вчинення злочину та ін.

2) *Ігровий*: належать особи для яких вчинення злочину є не корисливий мотив, а азарт, а злочин – це форма гри; постійна потреба в ризику та пошуку гострих відчуттів, пов'язаних із небезпекою, а також прагненням потрапляти в емоційно збудливі ситуації і брати участь у різноманітних операціях та контактах (хоча паралельно можуть функціонувати і корисливі спонування); Вибір між протиправною або законослухняною формою реалізації «ігрової» тенденції в значній мірі залежить від процесу формування особистості та її виховання; зазвичай ігрова мотивація характерна кишеньковим злочинам, квартирним злочинам, шахраям.

Особистість засудженого за насильницькі злочини. Дана категорія засуджених характеризується властивим у більшій мірі мірою негативізму сприйняття навколишнього світу, ніж іншим категоріям. Їх агресія проєктується назовні, через що ситуації, в які вони потрапляють, часто сприймаються як потенційно загрозливі. Але у дійсності цього може і не бути. Характерна висока чутливість і вразливість у сфері міжособистісних відносин, але їх (ці якості) засуджений звертає на себе, а не на інших [30].

Мотивація злочинного насильства може бути пов'язана з крахом «Я-концепції» та усієї системи цінностей особистості.

Насильство породжується не корисливими, хуліганськими або іншими мотивами, психологічно нестерпною життєвою ситуацією, що склалася.

Зазвичай це пов'язано не з реальною тяжкістю ситуації, а із суб'єктивним її сприйняттям. Їх поведінка переважно обумовлена афективно насиченими уявленнями, які виявляються в конкретних ситуаціях.

Виявляють надзвичайну чутливість до будь-яких міжособистісних взаємодій, характеризуються підозрілістю і ворожістю сприйняття навколишнього, що ускладнює здатність адекватно оцінювати ситуацію, яка може легко змінюватися під впливом їх емоційного стану. Підвищена чутливість до міжособистісних контактів призводить до того, що індивід швидко дратується в умовах соціальної взаємодії, навіть якщо ці контакти становлять найменшу загрозу для його особистості.

Їм властиві стабільні уявлення, які важко піддати корекції: їх думку про когось або про щось важко змінити. Їх усі труднощі і неприємності інтерпретуються як результат ворожих дій з боку оточення. У невдачах вони звинувачують не себе, а інших[22].

Вони особливо чутливі у сфері особистої честі, визнання їхньої цінності. Через наявність постійного афекту, що менш гідні користуються більшими правами, ніж вони, у них може виникнути потреба захищати права, тому часто грають роль «борця за справедливість». Їм властиві емоційні порушення, соціальні відчуженості, труднощів щодо засвоєння не лише моральних, але і правових норм.

Цей тип засуджених особистостей діє переважно під впливом накопиченого афекту стосовно певної особи або ситуації, не усвідомлюючи (або не бажаючи усвідомлювати) альтернативних шляхів вирішення конфлікту. Обмін власними думками, почуттями та діями з іншими людьми призводить до сприйняття таких осіб як агресивних і ворожих. У результаті, здійснюючи акт насильства, особа-злочинець переконана, що захищає своє життя, честь та «справедливість», а іноді й інтереси інших. Таким чином, осіб, що схильні вчинити убивство можна відрізнити від інших категорій засуджених за насильницькі злочини, насамперед, завдяки надмірній стійкості афекту, підвищеній міжособистісній чутливості та можливості виникнення реакцій «короткого замикання».

Дещо схожі психологічні особливості мають особи, що засуджені за корисливо-насильницькі злочини. Для них властива імпульсивність у поведінці та нехтування соціальними нормами, а агресивність поведінки зростає за рахунок загальної жорсткості і стійкості афекту. Вони доволі відчужені від навколишніх, а тому у них низький рівень адекватної оцінки ситуації. Через їх імпульсивність можуть виникнути раптові агресивні дії.

Підвищена ворожість до оточуючих, асоціальні вчинки - одна з норм поведінки осіб, засуджених за корисливо-насильницькі злочини[11]. Для них складно оволодіти моральними і правовими нормами. У своїй поведінці керуються безпосереднім задоволенням наявних бажань і потреб, що пов'язано з порушенням у них механізмів соціальної регуляції поведінки, а також значними деформаціями інтелектуального і вольового самоконтролю. Тому особи, засуджені за корисливо-насильницькі злочини, від інших засуджених різняться найбільшою некерованістю поведінки, раптовістю асоціальних дій, зокрема в умовах перебування у місцях несвободи.

Серед засуджених за насильницькі злочини виділені наступні типи (на підставі провідних особистісних ознак, а також характерних поведінкових ознак):

- *збудливий* (яскраво виражене прагнення до лідерства, тому вони, як правило, активні; відсутність чіткої життєвої позиції, тому можна зустріти як серед активних учасників аматорських організацій, так і серед засуджених з негативною поведінкою);
- *імпульсивний* (за деякими психологічними особливостями схожі до збудливого типу, але у них ті ж особистісні властивості виражені яскравіше, і це відповідним чином відбивається на поведінці, яка набуває імпульсивного характеру);
- *жорсткий* (їх поведінка переважно визначається такими особистісними характеристиками, як амбіційність і цілеспрямованість; прагнуть зайняти домінуючу позицію в групах з девіантною поведінкою або в самодіяльних організаціях, використовуючи будь-які доступні засоби; на відміну від «імпульсивних» осіб мають чітко визначену життєву позицію,

демонструють наполегливість у відстоюванні своїх поглядів, а також схильність до прямолінійності та завищеної самооцінки; виявляють категоричність у своїх судженнях і рішучість у діях; дотримуються, як правило, однієї обраної моделі поведінки в умовах місць несвободи);

- *гіпертимний* (їм характерна підвищена активність у всіх аспектах життєдіяльності; прагнуть до різноманітної діяльності, що дозволяє їм реалізувати їхні якості активності; знижений рівень почуття відповідальності, ослаблений самоконтроль, а також виражений постійний потяг до емоційних переживань і зовнішніх збуджуючих ситуацій; у процесі пошуку задоволення втрачають межі між дозволеним і недозволеним, що часто призводить до правопорушень);

- *демонстративний* (їм характерно у місцях несвободи активно прагнути здобути авторитет, намагаючись позиціонувати себе як бувалих кримінальних елементів; їхня справжня суть швидко розкривається, і дається їм об'єктивна оцінка, через що часто опиняються серед «знехтуваних»; частково через те, що такі засуджені здебільшого не спроможні критично осмислити власну поведінку);

- *безвольний* (їм характерна байдужість до власного майбутнього, не формують планів та не мріють про жодну професію; інтелектуальна продуктивність є низькою; кожен вид діяльності, що вимагає наполегливості, цілеспрямованості та працьовитості, не привертає уваги, а поведінка визначається прагненням до миттєвого задоволення; у місцях несвободи пошук незвичайних вражень легко підштовхує до вживання різноманітних токсичних і наркотичних речовин; поведінка – нерішуча, боязка.; зовні справляють враження заляканих, тривожних і беззахисних осіб).

Особистість засудженого за необережні злочини. Дана категорія засуджених демонструє значні психологічні відмінності від осіб, що вчинили умисні злочини. Для таких засуджених основною відмінністю є мотивація уникнення невдачі, яка переважає над мотивацією досягнення мети, характерною для умисних злочинців. У випадку мотивації уникнення невдачі, для особи важливішим стає не досягнення успіху, а запобігання поразці, що

сприймається як особиста катастрофа. З точки зору типу реагування на життєві ситуації, особи, які вчинили необережний злочин, проявляють примітивні реакції, зокрема, схильність покладати провину за події переважно на себе. І це доволі контрастує з психологією осіб, які вчиняють умисні злочини (для останніх властиві реакції, що включають схильність перекладати вину на інших)[19].

Демонструють тривожність реакцій на різноманітні ситуації, що супроводжується невпевненістю в собі, схильністю до емоційних заворушень під час стресу та надмірним самоконтролем. У екстремальних обставинах легко піддаються страху і виявляють емоційну, а не раціональну реакцію на загрозливі ситуації, що призводить до зниження ефективності дій, виконуваних в умовах екстремального стресу, а також до збільшення кількості помилок. Окрім цього демонструють низький рівень подолання перешкод, що ускладнює адекватну орієнтацію в екстремальних ситуаціях та прийняття рішень. Їм складно відповідати вимогам, що висуваються до успішного вирішення екстремальної ситуації в умовах, наприклад, дорожньо-транспортного руху.

Психолого-педагогічний вплив на таких осіб може бути пов'язаний передусім з виявленням мотивів скоєного злочину, які мають бути ними усвідомлені.

Особистість засудженого за рецидив злочину. Відповідно до ст. 34 Кримінального кодексу України (далі – КК України) рецидивом кримінального правопорушення є умисне вчинення кримінального правопорушення особою, яка уже має судимість за раніше вчинене умисне кримінальне правопорушення [Крим код Укр].

Виокремлюють спеціальний рецидив (особа, переживши досвід перебування у місцях несвободи вчиняє нове однорідне кримінальне правопорушення) і загальний рецидив (вчинення низки неоднорідних кримінальних правопорушень).

Найвищий рівень рецидивізму фіксується серед осіб, які скоюють злочинні діяння, що мають корисливий або корисливо-наси́льницький характер.

Переважна більшість осіб, які вчинили рецидив, є особи, які вчиняють кримінальні правопорушення у групах[38].

Особи, які неодноразово вчиняли рецидивні злочини після звільнення з місць несвобод (зокрема умовно-дострокове звільнення), демонструють ряд особистісних характеристик, які відрізняють їх від тих, хто відбуває покарання лише один раз в умовах соціальної ізоляції та проявляє правомірну поведінку після звільнення. Так, особи з рецидивністю мають вищий рівень правопорушень та менше соціального заохочення, ніж правослухняні особи, що свідчить про високий рівень кримінальної неправопослухняності серед осіб з рецидивністю. Рецидивісти частіше не мають регулярного доходу, постійного місця проживання, ніж правослухняні засуджені. Особи з рецидивністю характеризуються вищим рівнем емоційної стійкості, дружелюбністю, активністю та позитивною особистісною позицією, при цьому в їхньому спілкуванні переважає емоційно-оціночний компонент. Також вони мають тенденцію до управління діями інших, впливу на їхню поведінку.

Засуджені-рецидивісти виявляють вищу активність у пізнавальному аспекті, є більш вразливими та прагнуть до самореалізації. У них спостерігається підвищена ймовірність прояву відкритої агресивної поведінки, особливо в критичних ситуаціях, що свідчить про їх конфліктність та недостатню сформованість установок соціальної співпраці. Їм властива директивність у поведінці, прагнення використовувати оточуючих для досягнення власних цілей, втручатися в справи інших, впливати на їхню поведінку. Швидше та ефективніше адаптуються до нових умов, протестують з труднощами в оцінці критичних ситуацій та виборі адекватних способів їх подолання, а також із прогнозуванням розвитку конфлікту. Проте вони чітко розуміють до кого варто звернутися в конфліктній ситуації, здатні спонукати оточуючих до пошуку рішень, а також добиватися від них необхідної інформації або дій[7].

У значної частини рецидивістів спостерігаються психічні розлади та аномалії, які можуть свідомо загострюватися - демонстративно перебільшуватися. Їх поведінка характеризується підвищеною емоційною

збудливістю та агресивним ставленням до соціального оточення. Простежується повна втрата побоювань щодо можливого кримінального покарання: чергове кримінальне правопорушення вчиняється майже автоматично, що зумовлене стійкою схильністю до протиправної моделі поведінки.

Рецидивна злочинність – це прояв стійкої антисоціальної і соціально-психологічної характеристик особистості, що визначають її кримінальний стиль поведінки. У поведінці таких осіб є специфічні особливості взаємодії свідомих і підсвідомих механізмів саморегуляції.

Психологічний портрет особи, схильної дорецидивності характеризується комплексом взаємопов'язаних деструктивних особистісних рис:

- порушення механізмів внутрішнього контролю,
- деформована система ціннісних орієнтацій з вираженою антисоціальною спрямованістю та високою залежністю від безпосереднього соціального середовища та ситуативних обставин.

Поведінка особи з рецидивністю часто суперечить логічному мисленню та його власним інтересам. Цілі, які він ставить, часто не відповідають обраним засобам, а прийняті рішення не є транзитивними. Цього поведінка позбавлена елементарної розсудливості, а здатність передбачати найближчі наслідки є ослабленою. Для осіб, які відбувають покарання за рецидивні злочини, характерні порушення саморегуляції.

До особистісних характеристик осіб цієї категорії належить домінантність, а саме: всебічне ствердження своєї переваги над іншими, рішучість до ризику, а також самозакоханість помилковим героїзмом. У кримінальному середовищі проявляють тенденції до владарювання, жорстокості, крайньої грубості, насильства, шантажу та погроз.

1.2. Психологічні зміни особистості під час ув'язнення

Позбавлення волі може викликати та посилювати симптоми психічних розладів, а наслідки цього часто тривають ще довго після звільнення.

Проблематика особистості засудженого, який перебуває в місцях позбавлення волі, є складним і надзвичайно важливим. Розуміння особливостей такої особистості необхідне для виявлення внутрішніх, суб'єктивних чинників, що спонукали людину до вчинення злочину. Окрім цього, такі знання допомагають ефективно будувати взаємини між засудженими, сприяють формуванню позитивних моральних якостей і зменшують прояви негативних рис характеру.

Оскільки пенітенціарні установи ізолюють людей від суспільства та позбавляють їх життєвих цілей і сенсу, це середовище з самого початку може негативно впливати на психічне здоров'я. До того ж, важкі умови утримання, такі як переповненість, ізоляція та постійне насильство, лише посилюють цей негативний вплив. Деякі дослідники навіть припускають, що ув'язнення може викликати «синдром після ув'язнення» - стан, подібний до посттравматичного стресового розладу, через який багато людей після звільнення продовжують страждати від психічних розладів[11].

Багато ключових аспектів перебування в ув'язненні мають негативні наслідки для психічного здоров'я, зокрема відрив від сім'ї, втрата самостійності, нудьга, відсутність цілей та непередбачуваність середовища. Професор КрейгХейні, експерт з психологічних ефектів тюремного ув'язнення та ізоляції, пояснює: «Як мінімум, тюрма — це болісний досвід, і ув'язнені часто зазнають довгострокових наслідків через страждання, труднощі та незвичні умови й норми життя та взаємодії з іншими людьми». Також доктор Сеймур Л. Халлек зазначив: «Тюремне середовище, здається, майже диявольськи сплановано так, щоб викликати у засуджених почуття страждання, яке більшість психіатрів могли би назвати психічним захворюванням».

Психологічні зміни особистості під час перебування у виправних установах є комплексним і глибоким процесом, який може мати довготривалі наслідки. Тюремне середовище створює певні умови, що значно відрізняються від звичайного соціального життя, тому воно здатне провокувати низку змін у

психічному стані людини. Одним із ключових психологічних ефектів ув'язнення є втрата почуття контролю та самостійності. Ув'язнені позбавляються можливості самостійно ухвалювати рішення навіть у найпростіших аспектах щоденного життя, що часто призводить до відчуття безпорадності й залежності. Це може спричинити виникнення станів апатії, зниження мотивації та втрату впевненості у власних силах.

Також ув'язнені змушені адаптуватися до умов замкнутого простору, жорсткого розпорядку, частоті ізоляції від суспільства та обмеженого соціального спілкування. Така психологічна адаптація до тюремного середовища може супроводжуватися зміною моделей поведінки, виникненням цинізму, недовіри до оточення, що в подальшому ускладнює інтеграцію в суспільство після звільнення. Через постійні стресові фактори, переповненість та інші складні умови утримання, ув'язнені часто знижують рівень емоційної чутливості як захисну реакцію. Це виявляється в притупленні почуттів, униканні емоційного залучення в події навколо, що ускладнює подальше встановлення глибоких міжособистісних зв'язків[16].

Відрив від сім'ї, друзів і суспільства сприяє розвитку почуття самотності та ізольованості. Людина може відчувати себе відкинутою або непотрібною, що негативно впливає на її самооцінку та ставлення до власної особистості. Таке почуття меншовартості часто посилюється при виході на свободу, коли доводиться знову знаходити місце в суспільстві.

Тривале перебування в криміногенному середовищі та контакти з іншими правопорушниками можуть призвести до закріплення асоціальних моделей поведінки. Залежно від індивідуальних характеристик особистості, це може підсилювати наявні девіантні нахили або сприяти засвоєнню нових форм антисоціальної поведінки. Психологічний тиск, постійний страх, насильство та суворі умови перебування можуть призвести до розвитку ознак депресії, тривожних розладів та ПТСР. Деякі з цих симптомів можуть зберігатися й після звільнення, утруднюючи адаптацію до нормального життя.

Ув'язнені також змушені розвивати механізми емоційного та фізичного самозахисту, що можуть проявлятися у вигляді підвищеної агресивності,

підозрілості або прагнення домінувати. Ці риси поведінки, набуті у виправній установі, можуть перешкоджати поверненню до здорових відносин і соціальних ролей після звільнення[19].

Тюремне середовище не сприяє розвитку чи підтримці навичок, які необхідні для функціонування в суспільстві. Багато хто з ув'язнених втрачає здатність ефективно взаємодіяти з іншими, вирішувати конфлікти мирним шляхом або встановлювати довірчі стосунки.

У сукупності ці психологічні зміни можуть значно ускладнити процес ресоціалізації колишнього ув'язненого, зокрема повернення до суспільства та відновлення соціально корисних зв'язків. Тому важливою складовою ефективної системи реабілітації є врахування та корекція подібних психологічних ефектів ув'язнення.

Тип змін	Характеристика	Наслідки
<i>Емоційні зміни</i>	Виникнення почуттів тривоги, страху, депресії, апатії через ізоляцію, відсутність підтримки та фізичних обмежень	Зниження мотивації, погіршення психічного стану, ризик розвитку депресивних та тривожних розладів
<i>Когнітивні зміни</i>	Погіршення пам'яті, уваги, мислення через обмежену кількість інтелектуальних стимулів та буденність життя	Ускладнення в подальшій адаптації до швидких змін у суспільстві після звільнення
<i>Соціальні зміни</i>	Втрата або послаблення зв'язків із родиною та друзями, адаптація до нових умов соціалізації серед ув'язнених	Почуття самотності, відчуження від зовнішнього світу, формування асоціальної поведінки
<i>Зміни самооцінки</i>	Зниження самооцінки через стигматизацію, самоосуд, критичне ставлення до власної особи	Втрата віри у власні можливості, відчуття безнадії та безвиході
<i>Агресивність і напруженість</i>	Зростання агресії та напруженості через постійний контроль, конфліктні ситуації та тиск у закритому середовищі	Підвищена агресивність, труднощі в мирному розв'язанні конфліктів, проблеми в комунікації
<i>Порушення ідентичності</i>	Зміни в уявленні про	Дегуманізація

	власну особу, можлива втрата індивідуальних цінностей, що замінюються тюремними нормами і правилами	особистості, схильність до прийняття кримінальної субкультури та ролей
<i>Втрата автономії</i>	Залежність від розпорядку дня, обмеженість у прийнятті рішень і контролі над власним життям	Поява пасивності, втрата ініціативи, складнощі в адаптації до умов самостійного життя після звільнення
<i>Розвиток витіснення та уникнення</i>	Використання психологічних захистів, таких як витіснення або уникнення негативних емоцій і переживань, щоб впоратися зі стресом	Схильність до заперечення проблем, уникнення відповідальності за власні дії
<i>Зниження довіри</i>	Формування настороженості та недовіри через відсутність безпечного середовища і можливість підвищеної конфліктності між ув'язненими	Недовіра до людей, складність у побудові здорових взаємин після звільнення
<i>Розвиток залежностей</i>	Підвищений ризик розвитку залежностей, таких як куріння, наркоманія, гральна залежність, як спосіб уникнення негативних емоцій	Виникнення нових проблем із здоров'ям, труднощі у відмові від залежностей після звільнення

Табл. 1.2. Основні психологічні зміни, які можуть виникати в особистості під час перебування в ув'язненні

Отже, дана таблиця демонструє, що ув'язнення викликає комплексні психологічні зміни в особистості, які впливають на її емоційний стан, когнітивні процеси, соціальні навички та самооцінку. Ізоляція, обмеження автономії та адаптація до кримінального середовища призводять до втрати особистісної цілісності, виникнення агресивності, зниження довіри до інших, зростання внутрішньої напруженості та ризику залежностей. Після звільнення всі ці наслідки ускладнюють реадаптацію до суспільства, сприяючи зниженню

мотивації до законослухняного життя, почуттю відчуження та втрати соціальних навичок.

Таким чином, врахування та розуміння цих психологічних змін є важливими аспектами процесу ре соціалізації та реадаптації. Для успішної адаптації до життя на волі необхідні цілеспрямовані психологічні та соціальні інтервенції, що сприятимуть розвитку у колишніх ув'язнених нових навичок, зниженню негативних емоційних станів та відновленню здатності будувати здорові стосунки з оточенням.

Висновки до першого розділу

1. Особистість засудженого можна розглядати як якість, якими наділена людина, що обрала та вчинила певні злочинні дії для задоволення своїх потреб в силу наявних індивідуально-психологічних особливостей і соціальних установок та засуджена судом до покарання у вигляді позбавлення волі.

Виходячи з цього, особистість злочинця можна розглядати як комплекс психологічних, соціальних, кримінальних, культурних, мотиваційно-потребових та морально-ціннісних характеристик, які в сукупності сприяли вчиненню злочину в реальному контексті злочинного діяння.

2. Психологія особистості засудженого розкриває психологічні особливості особистості людини, що відбуває кримінальне покарання, які мають значення для вирішення правових завдань щодо виконання покарань. Це робиться з метою запобігання вчиненню правопорушень засудженими та іншими особами, а також з метою виправлення засуджених, їх ре соціалізації та реадаптації. Відповідно до цих завдань можна виділити кілька взаємозалежних аспектів психологічного дослідження особистості засудженого.

Перший аспект передбачає дослідження особистості засудженого, підхід щодо нього як до суб'єкту кримінально-правових відносин. Дослідженню підлягають властивості та якості особистості, які визначають її готовність виконувати вимоги встановленого порядку відбування покарання або, навпаки,

висловлюють схильність до порушення цих вимог або скоєння злочинних посягань в умовах виконання покарання (наприклад, ухилення від покарання, втеча з місць позбавлення волі чи інших злочинних дій).

Другий аспект психологічного вивчення особистості ув'язненого пов'язаний з підходом щодо нього як об'єкту виправлення, ре соціалізації та реадаптації. У цьому контексті засуджений розглядається, з одного боку, як суб'єкт подальшої життєдіяльності в суспільстві (після відбуття покарання), а з іншого боку, як суб'єкт, який сприймає вплив виправлення, ре соціалізації та реадаптації. І це потребує виявлення системи психологічних характеристик, що визначають ступінь готовності засудженого до законослухняного способу життя та його антикримінальної стійкості. Також важливо визначити психологічні характеристики особистості, необхідні вибору найбільш раціональних і ефективних виправних, ресоціалізаційних та реадаптаційних стратегій, методів і форм, щоб включити у цей процес фахівців, які б виконувати виправну, ресоціалізаційну та реадаптаційну функції щодо засудженої особи.

3. Зміст у місцях позбавлення волі впливає на психологію людини. рідним та знайомим. Обидва стани характеризуються підвищеною напруженістю, що іноді призводить до серйозних порушень поведінки. розвинутий стан безнадійності та безперспективності, що призводить до апатії, пасивності у всіх видах діяльності та дратівливості.

4. Утримання у місцях несвободи впливає на психологію людини. Особливості психології засуджених переважно виражаються у певному наборі психічних станів, що розвиваються у місцях несвободи. Найбільш характерними з них є: стан очікування змін (перегляду справи, звільнення), туга за рідними та знайомими. Обидва стани характеризуються підвищеною напруженістю, що іноді призводить до серйозних порушень поведінки. Також може розвинутий стан безнадійності та безперспективності, що призводить до апатії, пасивності у всіх видах діяльності та дратівливості.

У той же час засуджених осіб різнить низка психологічних особливостей, які безумовно впливають як на протиправну поведінку, так і на можливість подальшого вчинення рецидивів, що зумовило здійснити психологічний аналіз

особистості засудженого за певними типами: особистість засудженого за корисливі злочини; особистість засудженого за насильницькі злочини; особистість засудженого за необережні злочини; особистість засудженого за рецидив злочину.

РОЗДІЛ 2

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА РЕАДАПТАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ: СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

2.1. Соціально-психологічні основи ресоціалізації та реадaptaції засуджених

Сучасне кримінальне судочинство України все частіше вдається до використання термінів: «ресоціалізація» та «реадaptaція»[12].

Ресоціалізація (лат. W (повторна, відновлювана дія) + лат. socialis (громадський), англ. resodalization, нім. Resozialisierung) - це повторна соціалізація індивіда. Ресоціалізація здійснюється шляхом зміни його установок, цілей, норм і цінностей життя.

Ресоціалізація засуджених - це тривалий, багатогранний процес відновлення соціальних навичок, що включає психолого-педагогічні, економічні, медичні, юридичні та організаційні заходи. **Мета цих заходів** - підготувати особу до повноцінної інтеграції в суспільне життя після відбування покарання, розвиваючи здатність адаптуватися до звичайних соціальних умов.

Реадaptaція - це процес адаптації особистості до мінливих умов соціального середовища.

Ресоціалізація є невід'ємною складовою процесу реадaptaції особистості.

Ресоціалізація та реадaptaція є цілеспрямованими процесамитрансформації злочинця в людину із достатнім рівнем правової свідомості та культури.

Ресоціалізація є процесом повторної соціалізації, що стосується соціалізації осіб, які вже досягли соціальної зрілості. За своєю суттю - це процес, що передбачає подолання соціальної відчуженості особистості.

Ресоціалізація є складним і багатогранним процесом відновлення та формування соціально значущих зв'язків і стосунків засудженого. Цей процес включає:

- переоцінку життєвих цінностей;
- формування нових моделей соціальної поведінки;
- відновлення втрачених соціальних ролей;
- розвиток позитивної соціальної взаємодії;
- інтеграцію в правослужняне суспільство.

Реадаптація, у свою чергу, є процесом повторного пристосування особистості до умов соціального середовища після звільнення. Вона охоплює:

- відновлення соціального статусу;
- формування нових соціальних зв'язків;
- адаптацію до змінених умов життя;
- подолання соціально-психологічних бар'єрів.

Виділяють дві групи ресоціалізації осіб, які відбули покарання: пенітенціарний та постпенітенціарний[13].

Пенітенціарний етап виконує функцію підготовчого етапу соціальної адаптації особистості і здійснюється в умовах виправної установи.

Другий етап, що є початковим етапом соціального пристосування до нормального життя, реалізується після звільнення. Вчені підкреслюють значущість кожного з етапів. У обох випадках об'єктом є одна й та ж особа, проте етапи відрізняються суб'єктивним складом та місцем реалізації. На пенітенціарному етапі ресоціалізації основним суб'єктом виступає пенітенціарна система в особі адміністрації виправної установи. На постпенітенціарному етапі до процесу соціальної адаптації індивіда долучаються різноманітні інституції: державні, громадські, релігійні та інші організації, зацікавлені в успішній реінтеграції особи.

Таким чином, ресоціалізація – це тривалий процес, що проходить у два етапи: під час відбування покарання та після звільнення. Головна мета першого етапу - мінімізувати негативний вплив ізоляції від суспільства, підготувати засудженого до законослухняного життя на волі. На другому етапі основне завдання - підтримка соціальної адаптації після звільнення.

Ресоціалізація має на меті відновлення та зміцнення соціально корисних зв'язків і відносин звільненої особи з суспільством, формування цілісної

особистості, здатної об'єктивно сприймати навколишній світ та себе, орієнтованої на загальнолюдські й національні цінності.

Ресоціалізація осіб, звільнених з місць позбавлення волі, є складним і багатогранним процесом, що включає соціальний та духовний розвиток індивіда, корекцію його установок, а також необхідність самостійного переосмислення та самоформування в житті. Це передбачає пошук певного місця у різних сферах життя та формування планів на майбутнє[30].

Очевидно, що, потрапляючи в нове соціальне середовище, засуджена особа втрачає раніше встановлені соціально позитивні зв'язки, а процес взаємодії з негативними асоціальними відносинами посилюється, що згодом негативно позначається на її житті. Після відбуття покарання особливо важливим стає процес ресоціалізації, спрямований на засвоєння нових норм, моделей поведінки та позицій у суспільстві, які здатні нейтралізувати девіантні прояви в її поведінці.

Процес ресоціалізації подібний до процесу соціалізації, оскільки передбачає повторне засвоєння загальнолюдського досвіду особою, яка втратила соціальні навички. Ключова ідея концепції ресоціалізації злочинців базується на підході до особистості як активного суб'єкта власних перетворень. Цей підхід передбачає всебічне особистісне зростання, що охоплює соціальну та духовну площини, передбачає трансформацію внутрішніх установок та мотивує індивіда до усвідомленої роботи над собою, спрямованої на позитивні зміни та особистісну реконструкцію в контексті подальшого суспільного життя. Успішна ресоціалізація правопорушників вимагає персоніфікованого та диференційованого підходу, що передбачає ретельний вибір найбільш дієвих методик та стратегій роботи з урахуванням індивідуальних особливостей кожного конкретного індивіда.

Під час адаптації до нового життя правопорушник стикається з низкою труднощів, які ускладнюють перспективу працевлаштування, звужують вибір професії та місця роботи і породжують відчуття меншовартості.

В. М. Синьов у своїх дослідженнях акцентує увагу на тому, що ресоціалізація представляє собою безперервний процес відновлення та

розширення соціально позитивних зв'язків і відносин, який розгортається як протягом періоду відбування покарання, так і після звільнення, з метою забезпечення успішної подальшої соціальної адаптації звільненої особи. Реалізація цього завдання має визначальне значення як для індивідуального розвитку конкретної особистості, так і для суспільства в цілому. *Кінцевою метою ресоціалізації* є трансформація особистісних характеристик засудженого, що забезпечить формування стійкої соціально прийнятної та самокерованої моделі поведінки після повернення до громадського життя, а також психологічна готовність суспільства сприйняти колишнього правопорушника як повноправного, морально оновленого члена соціуму[18].

Науковець В. М. Синьов пропонує структуровану модель ресоціалізації, яка включає послідовні взаємопов'язані *стадії*:

- первинна соціально-психологічна діагностика особистості правопорушника, що передбачає ретельне вивчення його інтелектуальних та вольових характеристик і встановлення його місця в системі соціальних груп засуджених;
- цілеспрямована робота з руйнування деструктивних соціальних зв'язків, які перешкоджають особистісній реабілітації та сприяють протиправній поведінці;
- активна підтримка та розвиток конструктивних соціальних контактів засудженого, спрямованих на його позитивну соціалізацію;
- комплексна корекційно-виховна робота, орієнтована на трансформацію особистісних установок та формування соціально схвалюваних моделей поведінки;
- поступова та системна підготовка до повернення в суспільство, включаючи соціальну адаптацію та набуття навичок самостійного життя в умовах свободи.

Отже, при розробці реабілітаційної програми для цієї категорії населення слід враховувати, що її ефективність залежатиме від змін у психологічній та соціальній орієнтації особистості правопорушника. Результативність запропонованої програми буде оцінюватися показником повторних

правопорушень після її реалізації, адже середовище позбавлення волі часто спричиняє засвоєння особою деструктивних соціальних норм і патернів поведінки. Водночас, ефективність процесу ресоціалізації залежатиме не тільки від якості розроблених реабілітаційних заходів, а й від індивідуально-психологічних особливостей конкретного індивіда.

При плануванні процесу соціальної реабілітації керівництву пенітенціарних установ необхідно усвідомлювати, що для значної частини засуджених фактично йдеться про повномасштабну життєву реконструкцію, фундаментальне перезавантаження особистісних установок та соціальних навичок. Це є серйозною тривогою для засуджених і викликає у них неусвідомлений опір до соціально-психологічних заходів, спрямованих на підготовку до життя на волі. Тому важливо зосередитися на ключових факторах, що сприяють успішній ресоціалізації засуджених, а саме: налаштованість на співпрацю, орієнтація в соціальних стосунках та особистісних взаєминах, критичне мислення, стійкість до стресу і прийняття свого минулого[42].

В. Сулицький наголошує на необхідності впровадження всебічної стратегії підготовки засуджених до самостійного функціонування в суспільстві, яка передбачає цілісний підхід та охоплює *три ключові компоненти соціальної реабілітації*:

1) *юридичний компонент*, що регламентує дії адміністрації пенітенціарних установ у повній відповідності до чинного законодавства та нормативно-правових документів;

2) *психологічний компонент*, який передбачає глибокий аналіз індивідуально-психологічних характеристик особи та розробку індивідуалізованої стратегії соціальної адаптації. Включає формування навчальних груп, проведення спеціалізованих тренінгів, спрямованих на розвиток (навичок самоконтролю, психоемоційної саморегуляції, ефективної комунікації, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, здатності до самопізнання, позитивного світосприйняття);

3) *соціальний компонент*, орієнтований на комплексне вирішення практичних питань постпенітенціарної адаптації (правове забезпечення

соціальних гарантій, вирішення житлових проблем, сприяння працевлаштуванню, допомога в оформленні необхідних документів, підтримка в отриманні освіти, вирішення питань пенсійного забезпечення).

Ресоціалізація – це складний, багатогранний механізм трансформації особистості, спрямований на формування соціально прийнятих моделей поведінки в різноманітних життєвих контекстах: сімейних, міжособистісних, соціальних та професійних взаєминах. Це комплексне соціально-психологічне явище, кінцевою метою якого є успішна адаптація індивіда до повноцінного функціонування в суспільному середовищі. Даний процес є тривалим і багатоступеневим, охоплюючи послідовні трансформаційні етапи особистісного розвитку:

- початкова ресоціалізація передбачає подолання таких стереотипів, як «правопорушник» чи «злочинець». Н цьому етапі особистість відмовляється від атрибутів вуличної субкультури, яка раніше мала для неї значення. Його основною метою є сприяння зміні поведінки правопорушника на соціально прийнятну та позитивну;
- часткова ресоціалізація характеризується можливістю повторних проявів асоціальної поведінки, що можуть бути зумовлені стереотипами або впливом близького оточення правопорушника;
- повна ресоціалізація є завершеним етапом, що включає формування позитивної самосвідомості, соціально прийнятної поведінки, а також здатності до самоаналізу й самовдосконалення.

Ресоціалізація осіб, які відбували покарання, передбачає системні зміни в роботі соціальних інститутів. Це передбачає значне зниження активності спеціалізованих органів, що займаються первинною профілактикою (наприклад, інспекцій та комісій із питань правопорушників), а також реалізацію програм корекції та реабілітації в навчальних закладах, виховних установах і під час роботи з родинами[48].

Підготовка до звільнення має розпочинатися якомога раніше після прибуття ув'язненого до місць позбавлення волі. Це передбачає створення таких умов утримання та взаємодії, щоб ув'язнені не відчували себе повністю

ізолюваними від суспільства, а, навпаки, усвідомлювали свою приналежність до нього. Для цього необхідно залучати громадські організації та соціальних працівників, які можуть надавати підтримку персоналу установ у їхній роботі з соціальної реабілітації. Особливу увагу слід приділяти зміцненню та поліпшенню стосунків ув'язнених із їхніми сім'ями та громадськими інституціями.

Для успішного повернення колишніх засуджених до суспільства важливо застосовувати цілісний комплекс виховних методів. Ці методи мають бути націлені на відновлення соціально-психологічного здоров'я особи через: коригування поведінкових проявів, зміцнення впевненості у собі, та формування соціально прийнятних моделей поведінки. Такий підхід дозволяє надавати індивідуалізовану соціальну і психологічну підтримку.

Фактори, що впливають на ресоціалізацію та реадaptaцію засуджених. Проблематика ресоціалізації та реадaptaції засуджених набуває особливої актуальності в контексті реформування пенітенціарної системи України та її адаптації до європейських стандартів. Статистичні дані свідчать, що успішність повернення колишніх засуджених до повноцінного соціального життя безпосередньо впливає на рівень рецидивної злочинності та загальний стан правопорядку в суспільстві[32].

За даними Міністерства юстиції України, щороку з місць позбавлення волі звільняється близько 20-25 тисяч осіб, з яких приблизно 35% протягом перших трьох років вчиняють повторні злочини. Це підкреслює необхідність глибокого аналізу факторів, що впливають на процес ресоціалізації, та розробки ефективних механізмів підтримки колишніх засуджених.

Фактори впливу на процес ресоціалізації та реадaptaції засуджених являють собою складну багаторівневу систему взаємопов'язаних чинників.

Особистісні фактори займають першочергове місце у процесі повернення особи до суспільства. До них належать психологічні характеристики особистості, такі як рівень самооцінки, емоційна стабільність, здатність до самоконтролю та соціальної відповідальності, наявність чітких життєвих цілей та планів. Важливим компонентом є освітньо-професійний

рівень, що включає наявність професійної та загальної освіти, професійні навички та компетенції, прагнення до самовдосконалення та здатність до перекваліфікації. Стан фізичного та психічного здоров'я, наявність або відсутність залежностей, доступ до медичної допомоги також суттєво впливають на успішність ресоціалізації.

Соціальні фактори відіграють визначальну роль у процесі реінтеграції. Ключове значення має підтримка з боку сім'ї, збереження та якості сімейних відносин, готовність родини до прийняття колишнього засудженого. Соціальне оточення, наявність позитивного кола спілкування, підтримка друзів та відсутність криміногенних зв'язків формують сприятливе середовище для реадaptaції. Особливу увагу слід приділити можливостям працевлаштування, що включає доступність робочих місць, готовність роботодавців до співпраці, наявність професійних перспектив та гідні умови праці[16].

Інституційні фактори охоплюють діяльність пенітенціарної системи, служби пробації та соціальних служб. У пенітенціарних установах важливими є якість виховної роботи, умови утримання, доступність освітніх програм, професійна підготовка та психологічний супровід. Служба пробації забезпечує ефективність програм нагляду та підтримки, індивідуальний підхід, моніторинг та взаємодію з іншими службами. Соціальні служби надають доступ до соціальних послуг, здійснюють якісний соціальний супровід, забезпечують матеріальну та консультативну підтримку.

Економічні фактори включають матеріальне забезпечення особи після звільнення: наявність житла, фінансову стабільність, доступ до соціальних виплат та можливості самозабезпечення. Ситуація на ринку праці, наявність вакансій, рівень заробітної плати та можливості професійного розвитку також суттєво впливають на успішність реадaptaції.

Важливо враховувати взаємозв'язок та взаємовплив усіх факторів. Наприклад, наявність професійної освіти (особистісний фактор) підвищує шанси на працевлаштування (соціальний фактор), що в свою чергу забезпечує фінансову стабільність (економічний фактор). Підтримка сім'ї (соціальний

фактор) позитивно впливає на психологічний стан (особистісний фактор) та мотивацію до участі в реабілітаційних програмах (інституційний фактор).

Ефективна система ресоціалізації та реадaptaції повинна враховувати всі групи факторів та забезпечувати комплексний підхід до їх оптимізації. Це вимагає координації зусиль різних інституцій, залучення громадських організацій та розвитку системи соціального партнерства. Особливу увагу слід приділяти індивідуальному підходу, оскільки значущість різних факторів може варіюватися залежно від конкретного випадку та особистості засудженого.

2.2. Напрямки і заходи ресоціалізації та реадaptaції засуджених

Ресоціалізація засуджених під час відбування покарання здійснюється шляхом їх виправлення з використанням основних засобів, передбачених ч. 2 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (громадський вплив, праця, навчання, порядок відбування та виконання покарання (режим), пробація, соціально-виховна робота).

Основні завдання ресоціалізації передбачають комплексне вдосконалення особистості засудженого через підвищення освітнього рівня, професійне навчання, медичне забезпечення, формування соціально прийнятних навичок, нейтралізацію негативних психологічних впливів середовища, мінімізацію адаптації до ізоляції та підготовку до повернення в суспільство шляхом підтримки соціально корисних зв'язків.

До найважливіших завдань ресоціалізації засуджених дослідники також відносять формування у засуджених розуміння соціальних вимог, усвідомлення зміни соціальної установки, надання психологічної та соціальної допомоги засудженим під час їх перебування в установах, що виконують покарання[15].

До числа основних напрямків ресоціалізаційної діяльності місць позбавлення волі входять:

- психологічна діагностика особистісних характеристик кожного засудженого, виявлення порушень у його загальній соціалізації, правовій ідеалізації, а також дефектів психічної саморегуляції;

- розробка довгострокових програм індивідуальної та групової психолого-педагогічної корекції для засуджених та поетапна їх реалізація;

- психологічна реабілітація засуджених передбачає проведення цільових психотерапевтичних заходів у спеціалізованих центрах для осіб з невротичними, психопатичними та особистісними розладами, а також

- розробка інноваційних моделей виконання покарань з психологічно-обґрунтованими принципами режиму, що сприяють особистісному розвитку та виправленню.

- відновлення порушених у засуджених, які відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, соціально позитивних зв'язків, активізація їх соціально-позитивної психічної діяльності для формування соціально позитивних ціннісних орієнтацій і норм поведінки, психологічна підготовленість до дотримання законів після звільнення, а також формування соціально-позитивної сфери поточних і перспективних цілей на основі відновлення соціально-позитивних ціннісних орієнтацій.

- організація соціально-позитивного мікросередовища на основі позитивних інтересів, створення умов для морального самопрояву особистості у внутрішньогрупових міжособистісних відносинах;

- використання методу заохочення соціально адаптованої поведінки.

Ресоціалізація після звільнення передбачає індивідуальне, самостійне залучення індивіда до норм устрою суспільного життя: правил поведінки, морально-етичних, духовних, культурних і матеріальних цінностей, прийнятих в суспільстві.

Стосовно участі державних і громадських установ у реалізації етапу постпенітенціарної ресоціалізації індивіда у світовій юридичній науці та практиці використовується поняття «пробація». Пробаційні органи країн Європи надають підтримку особам, які звільняються з місць позбавлення волі, та

особам, засудженим до альтернативних кримінальних покарань, з метою їхньої соціальної реінтеграції[6].

Пробація (від лат. - випробування) - юридичний термін, який використовується в міжнародній практиці для визначення виду покарання (або заходів кримінально-правового характеру) або позначає сукупність всіх видів альтернативних покарань і заходів. Служба пробації історично створювалася для організації роботи з людьми, які порушили закон, засуджені, але не позбавлені волі, або звільнені з-під варти. У міру розвитку в різних країнах служба пробації стала брати на себе соціально-реабілітаційні функції щодо більш широкого кола громадян, які порушили закон. Найчастіше термін «пробація» використовується у зв'язку з діяльністю з виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, які засуджені відбувають у суспільстві.

Пробація в кримінальному праві багатьох країн (США, Великої Британії, Швеції та ряді інших країн) є формою умовного засудження, за якою засуджена особа перебуває під наглядом спеціалізованих органів протягом визначеного судом випробувального терміну. Крім того, можуть бути встановлені додаткові обмеження, такі як заборона на відвідування певних місць або обмеження у спілкуванні з окремими особами.

Інститут пробації є традиційним для кримінального правосуддя деяких іноземних країн. Інститут пробації вперше запроваджено в США у першій пол. XIX ст. на основі поєднання двох правових механізмів: умовного засудження та відстрочки відбування покарання. Він поширився у Великій Британії, Канаді, Швеції, Норвегії, Японії тощо. На сучасному етапі інститут пробації визнаний найефективнішою формою здійснення заходів з соціальної адаптації та ресоціалізації десоціалізованих індивідів.

Таким чином, ресоціалізація визначає основні напрямки діяльності місць несповоди. Вона передбачає оволодіння базовими нормами, цінностями та знаннями, які є необхідними та достатніми для інтеграції в суспільне життя. Це допоможе засудженому на початкових етапах життєдіяльності після звільнення впоратися з необхідною кількістю ролей в звичайних умовах життя суспільства, а в перспективі буде служити основою для відновлення соціально позитивних

якостей особистості. Водночас ресоціалізація як процес пред'являє конкретні вимоги до умов соціальної ізоляції. Вони повинні бути достатніми, принаймні для того, щоб засуджений не втрачав умінь і вміння поведінки, що реалізується в звичайних умовах життя суспільства

Бар'єр морального самоаналізу засудженого - основний бар'єр на шляху його ре соціалізації та реадaptaції. Засуджений - це індивід з кризою морального самоаналізу, індивід з атрофованою моральною самосвідомістю. Тому важливим завданням впливу на особистості в умовах пенітенціарної системи є відрив злочинця від умов його криміналізації, руйнування злочинних зв'язків і установок, формування у засудженого системи соціально-позитивних зв'язків.

Заходи превенції, що реалізуються в умовах позбавлення волі, базуються на створенні в процесі виконання покарань таких умов і такого «психологічного клімату», які повинні виключати або значною мірою ускладнювати вчинення засудженими нових злочинів.

Діяльність місць несвободи орієнтована на реалізацію двох ключових завдань: виконання кримінально-правового покарання та ресоціалізацію та реадaptaцію осіб, які відбувають покарання, що передбачає формування у них якостей, необхідних для успішної адаптації в суспільстві.

Основною особливістю виховної діяльності виправних установ є складність виховання засуджених[29]. Перебування особи у виправній колонії є свідченням наявності глибоких соціально-психологічних деформацій та особистісних аномалій. Ресоціалізація та реадaptaція вимагають від працівників установи ґрунтовного вивчення індивідуальних особливостей кожного засудженого, що потребує спеціальних психологічних знань, розуміння структури особистості, динаміки її поведінки та відповідних методів впливу.

Без індивідуально спрямованої системи виховних впливів виправних колоній не можуть вирішувати поставлені перед ними завдання. Успіх індивідуально-виховної роботи залежить від педагогічної та психологічної компетентності вихователя.

Джерела отримання інформації про особу та методи її вивчення в умовах пенітенціарної системи:

1) Аналіз матеріалів особистої справи засудженого та супутніх документів - вивчення автобіографії, характеристик, наданих різними установами та слідчими, змісту вироку, а також інших документів особистої справи. Це дозволяє виявити особливості ціннісних орієнтацій, поведінки засудженого, його статус у злочинному середовищі, а також оцінити поведінку під час досудового слідства та судового процесу. До цього методу також належить аналіз публікацій, листування та соціальних зв'язків.

2) Об'єктивне та включене спостереження - збір і аналіз інформації про особистісні якості засудженого, що проявляються у різних життєвих ситуаціях. Це включає спостереження за взаємовідносинами з іншими людьми залежно від їх групового статусу, переваги в стилі поведінки, визначення об'єктів підвищеної уваги, спотворення соціальних якостей та ідентифікацію референтних груп.

3) Навчальна бесіда (метод опитування) - це отримання інформації від засудженого відповідно до певної програми, спрямованої на виявлення його особистісних позицій, системи ставлення до соціально важливих явищ, аналіз життєвого шляху, а також можливостей використання його позитивних якостей. Під час спілкування з засудженим вихователь має з'ясувати, де і коли він народився, які події найбільше вплинули на нього в різні періоди життя, яким був спосіб його сімейного життя, особливості сімейних стосунків, етнічні звичаї і традиції, характер взаємодії з найближчим оточенням, ключові психотравмуючі події, а також коли і за яких обставин він вперше вчинив правопорушення чи злочин.

4) Аналіз даних медичного (соматичного та психотерапевтичного) обстеження - вивчення фізичного та психічного стану здоров'я засудженого, а також рекомендацій щодо організації його трудової діяльності та побуту з урахуванням можливих акцентуацій особистості або психопатичних проявів.

5) Дослідження психічних особливостей особистості - оцінювання інтелектуальних процесів, таких як рівень розумових здібностей, широта

кругозору, глибина та обґрунтованість суджень. Також враховуються особливості емоційної та вольової сфер: здатність приймати рішення, їх послідовність або непослідовність, самостійність і наполегливість у реалізації намірів, схильність до імпульсивної поведінки, домінуючі емоційні стани та тенденції до афективних реакцій.

6) Оцінка ефективності виховних впливів - аналіз результатів застосування різних виховних методів з метою розробки дієвої системи ресоціалізації особистості та внесення коректив до існуючої системи виховних заходів.

Результативність виховного впливу значною мірою визначається здатністю встановити психологічний контакт із засудженим. Це можливо лише за умови глибокого розуміння його індивідуальних особливостей, пріоритетних орієнтирів та актуальних інтересів[31].

Важлива також адекватна діагностика особистісних психологічних бар'єрів, системи психологічного захисту індивіда.

У процесі взаємодії з особистістю її необхідно розглядати в контексті групових зв'язків. Особистість завжди є частиною певної малої групи. Саме група або спільнота ув'язнених значною мірою формує і регулює поведінку своїх членів.

Фундаментальний принцип пенітенціарності: реалізуючи каральну функцію, виправні установи повинні формувати здатність засуджених до життєдіяльності в умовах самоорганізації. Тривале перебування людини в умовах постійного нагляду та суворого регулювання пригнічує механізми психічної саморегуляції, що фактично робить її неспроможною до адаптивної поведінки після завершення періоду соціальної ізоляції. У таких обставинах поведінка переходить на рівень емоційно-імпульсивного контролю.

Практика деяких виправних установ свідчить, що навіть у рамках чинного правового регулювання режиму можна здійснити певні покращення: створення локальних зон та ізольованих ділянок для невеликих груп ув'язнених, покращення санітарно-побутових умов, стимулювання трудової мотивації, заохочення ініціативи у праці, естетичне облаштування побутового середовища,

забезпечення змістовного дозвілля та зміцнення соціальних контактів із зовнішнім світом.

Як зазначають дослідники, із впровадженням сучасної промислово-виробничої бази, урізноманітненням трудових процесів та зростанням матеріальної зацікавленості у результатах роботи кількість загальних і виробничих правопорушень помітно знижується[21].

Згідно з Кримінально-виконавчим кодексом, найважливішим напрямком ресоціалізаційної діяльності виправних установ, на думку сучасних дослідників, є робота з засудженими, спрямована на зміну їх негативних особистісних рис, формування у засуджених позитивного ставлення до правил і норм суспільства.

Ресоціалізаційна та реабілітаційна діяльність місць несвободи спрямовані на підготовку морально-психологічної, правової та матеріальної основи для того, щоб після звільнення індивід, використовуючи сформовані у виправній установі знання та навички, міг здійснювати позитивну соціальну діяльність.

Завершальний і найважливіший етап ресоціалізації - це реабілітація звільненого до життя в нових умовах після завершення періоду соціальної ізоляції, що потребує значних зусиль. Побутова невлаштованість, розрив колишніх соціальних зв'язків, відсутність житла, соціальне неприйняття та стигматизація створюють серйозні ризики для людей, які вже пережили досвід ізоляції. У таких обставинах важливу роль відіграє не лише психологічна готовність до нового способу життя, але й наявність необхідних соціальних умов для її реалізації.

Як показує практика роботи пенітенціарної системи, найбільша ймовірність вчинення повторного злочину припадає на перший рік після звільнення. Тому, як вказують сучасні дослідники, саме цей рік повинен бути роком соціальної реабілітації звільненого з відповідним соціально-правовим забезпеченням, створенням умов для початку його нового життя. Соціальний контроль повинен супроводжуватися сприянням патронажних органів зміцненню позитивних зв'язків реабілітованої особи з соціальним середовищем[24].

Таким чином, ресоціалізаційна діяльність виправних установ повинна включати два основних напрямки: робота, спрямована на суттєву зміну структури особистості, і робота, спрямована на підтримку позитивних складових особистості з метою подальшої адаптації до умов життєдіяльності.

2.3. Роль психологічної підтримки у подоланні соціально-психологічних бар'єрів при поверненні до суспільства

Після звільнення з пенітенціарних установ людина намагається знову адаптуватися до соціального середовища, однак процес ресоціалізації не завжди проходить успішно для кожного. Відторгнення з боку суспільства, рідних чи близьких, а також несприйняття соціальних умов і норм, які диктує оточення, можуть стати причиною повторної девіантної поведінки. Як зазначав Р. Мертон у своїх роботах, інтерналізація ідеї матеріального успіху разом із перешкодами на шляху до її досягнення здатні провокувати девіантні прояви у поведінці особистості[23].

Під час підготовки до звільнення особи, яка тривалий час перебувала в ізоляції від соціального середовища, фахівцям необхідно враховувати зміну потреб, що виникла внаслідок адаптації до умов позбавлення волі. Важливо розуміти специфіку потреб ув'язненого під час перебування в місцях ізоляції, а також враховувати виклики, які постануть перед ним після звільнення. Особливу увагу слід приділяти підготовці засудженого до самостійного подолання цих викликів і задоволення своїх потреб. Нездатність впоратися з цими завданнями або труднощі, що виникають на цьому шляху, можуть стати причиною численних проблем у процесі адаптації.

Емоційний стан особи, яка готується до звільнення, часто характеризується підвищеним рівнем напруги, зумовленим тривалою ізоляцією, невизначеністю майбутнього, втратою життєвих навичок і соціальних зв'язків. Ці фактори створюють додаткові ризики для успішної ресоціалізації та вимагають особливої уваги під час підготовки до повернення в суспільство.

Перша група проблем стосується *забезпечення базових потребта потреб у безпеці, необхідних для нормальної життєдіяльності особи*, таких як їжа, одяг, житло та відчуття захищеності. До цих проблем належать[27]:

- відновлення документів, що посвідчують особу та дають можливість отримувати пільги чи соціальну допомогу;
- визначення постійного або тимчасового місця проживання;
- пошук і отримання роботи;
- вирішення медичних питань, зокрема доступ до лікування та профілактики захворювань.

Відновлення документів. Досвід показує, що значна частина осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, не має повного набору необхідних документів для життя в суспільстві. Насамперед маються на увазі ключові документи: паспорт, свідоцтво про народження, трудова книжка, документи про освіту, ідентифікаційний код, документи, що підтверджують право власності, та інші важливі документи.

Через складну бюрократичну систему та велику кількість державних установ, відповідальних за виготовлення чи відновлення цих документів, колишньому ув'язненому часто важко самотійно впоратися з цим завданням. Без юридичної допомоги цей процес може бути тривалим і обтяжливим. Відсутність необхідних документів стає серйозною перешкодою для успішної соціалізації, оскільки обмежує можливості знайти роботу, отримати соціальні послуги або вирішити інші життєві питання.

Забезпечення житлом після звільнення. Питання наявності житлового помешкання для колишніх ув'язнених відіграє критичну роль у їх успішному поверненні до життя в суспільстві. Згідно з діючим законодавством України, особи, які відбували термін покарання у виправних установах, мають право повернутися до тих житлових приміщень, де вони мешкали до ув'язнення, оскільки це житло зберігається за ними на час відбuvання покарання. Однак практика показує, що значна частка звільнених осіб стикається з проблемою відсутності житла, що створює необхідність розробки механізмів забезпечення їх житловими приміщеннями.

Можливості працевлаштування. Доступ до офіційного працевлаштування та законного заробітку для задоволення базових життєвих потреб (їжа, одяг та інше) є ключовим елементом успішної реінтеграції в суспільство та запобігання повторним правопорушенням. Хоча законодавство передбачає спеціальні пільги щодо працевлаштування колишніх ув'язнених, на практиці вони часто зіштовхуються зі значними перешкодами у пошуку роботи. Основними причинами цього є недостатній рівень освіти та професійної підготовки. Додатковим ускладнюючим фактором виступає упереджене ставлення роботодавців до осіб із досвідом перебування в місцях позбавлення волі, що створює своєрідну соціальну стигматизацію.

Медичні аспекти та стан здоров'я. Значна частина колишніх ув'язнених стикається з серйозними проблемами зі здоров'ям. Ці проблеми часто є результатом попереднього способу життя, вживання наркотичних речовин та інших форм ризикованої поведінки як до, так і під час ув'язнення. Тривале перебування в закритому середовищі негативно впливає на фізичне та психологічне здоров'я людини[18].

Серед колишніх ув'язнених найпоширенішими є такі категорії захворювань:

- алкогольна та наркотична залежності;
- ВІЛ-асоційовані захворювання та СНІД;
- психічні та нервові розлади;
- респіраторні захворювання (включаючи туберкульоз, бронхіальні захворювання та пневмонію);
- патології травної системи (зокрема виразкові хвороби та гастрити);
- дерматологічні проблеми (грибкові ураження, гнійні захворювання шкіри).

До цього списку також додаються стоматологічні проблеми, захворювання нирок та печінки, різні форми гепатиту та онкологічні захворювання, що суттєво ускладнюють процес реінтеграції в суспільство.

Соціально-комунікативні виклики становлять окрему групу проблем, з якими стикаються колишні ув'язнені. Ці виклики пов'язані з необхідністю

відновлення соціальних зв'язків та адаптацією до нового соціального середовища. Ключовими аспектами є:

- відбудова сімейних відносин (відновлення контакту з батьками, подружжям та дітьми);
- переосмислення та перебудова стосунків з попереднім колом спілкування;
- освоєння навичок взаємодії з різними соціальними установами та організаціями;
- розвиток здатності до впевненої та відповідальної поведінки у спілкуванні з оточуючими.

Відновлення сімейних стосунків. На процес відновлення сімейних зв'язків після звільнення впливає низка важливих чинників:

- якість сімейних відносин до моменту ув'язнення (включаючи рівень емоційної близькості, взаємної довіри та підтримки між членами родини);
- характер вчиненого правопорушення;
- термін перебування в місцях позбавлення волі;
- інтенсивність та способи підтримання контакту з родиною протягом відбування покарання;
- індивідуальні психологічні характеристики як колишнього ув'язненого, так і членів його сім'ї;
- трансформації в сімейному житті, що сталися за час відбування покарання (зміни у віковому складі, здоров'ї членів родини, їхньому соціальному та матеріальному становищі).

Відновленню гармонійних сімейних відносин можуть перешкоджати психологічні наслідки ув'язнення, серед яких:

- емоційна нестабільність та підвищена агресивність;
- погіршення комунікативних навичок через тривалу соціальну ізоляцію;
- засвоєння тюремної субкультури, що проявляється у специфічних поведінкових патернах, системі цінностей та манері спілкування;

– розвиток надмірної недовіри до людей, постійної настороженості та підозрілості.

Водночас, встановлення здорових стосунків з членами родини (батьками, подружжям, дітьми) є критично важливим елементом успішної соціальної реадаптації та подолання труднощів, що виникли внаслідок перебування в місцях позбавлення волі[45].

Соціальні зв'язки та особисті стосунки. Після звільнення особа природно прагне відновити старі та створити нові соціальні контакти, що є нормальною людською потребою. Це включає відновлення спілкування з колишніми друзями та знайомими, а також формування нових знайомств. Однак особливу небезпеку становить повернення до спілкування з колишнім оточенням, яке може мати деструктивний вплив та схилити до протиправної поведінки, що може призвести до повторного ув'язнення.

Особливої уваги потребує сфера стосунків. Це стосується як тих, хто не мав сім'ї до ув'язнення, так і тих, чий стосунки припинилися через позбавлення волі. Проблема полягає в тому, що через недостатньо розвинені навички міжособистісного спілкування та специфічну систему цінностей, сформовану в місцях позбавлення волі, стосунки часто виявляються короткотерміновими та поверхневими, характеризуються частою зміною партнерів. Такі невдалі спроби побудувати особисте життя можуть призводити до психологічних травм та внутрішніх конфліктів.

Співпраця з державними та громадськими організаціями. Успішне функціонування в суспільстві неможливе без взаємодії з різноманітними інституціями:

- органами місцевої влади та їх підрозділами;
- правоохоронними органами;
- освітніми закладами;
- установами житлово-комунального господарства;
- медичними закладами;
- органами соціального захисту;
- потенційними роботодавцями;

- громадськими організаціями;
- релігійними об'єднаннями.

Колишній ув'язнений змушений у стислі терміни налагодити ефективну комунікацію з багатьма з цих структур. Для цього необхідно:

- розуміти структуру та функції відповідних організацій;
- володіти базовими соціальними компетенціями;
- мати готовність звертатися по допомогу;
- вміти чітко формулювати свої запити з урахуванням можливостей конкретної установи.

конкретної установи.

З іншого боку, успішність такої взаємодії залежить і від працівників цих установ, які повинні:

- професійно виконувати свої обов'язки;
- проявляти щире бажання допомогти;
- уникати упередженого ставлення та стигматизації.

Відсутність ефективної двосторонньої комунікації часто призводить до того, що нагальні проблеми колишніх ув'язнених залишаються невирішеними, що ускладнює процес їх реінтеграції та може спричинити повторні правопорушення.

Психологічна підготовка відіграє ключову роль у процесі як підготовки засуджених до звільнення, так і підчас входження до нього. Науково обґрунтований підхід до такої підготовки спрямований на подолання інертності психіки, прискорення її перебудови та адаптації до умов нового соціального середовища.

Психологічна підготовка спрямована на розвиток здібностей засудженого, а також на формування знань, умінь і навичок, необхідних для життя та діяльності відповідно до правових норм. Її головна мета – сприяти швидшій адаптації засудженого до ритму життя у суспільстві. Психологічна підготовка засуджених до життя після звільнення спрямована на активізацію їхньої психіки, налаштування емоційної сфери, психічних станів і формування навичок та установки для належної поведінки в умовах свободи. Завдяки цілеспрямованому впливу у засуджених формується психологічна готовність до

життя та діяльності в нових обставинах, що дозволяє швидко інтегруватися в соціальне середовище без зайвих витрат енергії на подолання внутрішньої напруги чи опору.

Підготовку засуджених до звільнення слід розпочинати приблизно за шість місяців до завершення строку покарання, як це передбачено Кримінально-виконавчим кодексом України. Шестимісячний період є оптимальним: за короткий час неможливо ефективно реалізувати необхідний комплекс заходів, а надто тривала підготовка втрачає свою ефективність, оскільки змішується з іншими проблемами, які виникають у засудженого під час відбування покарання.

Психологічна підготовка є інструментом мобілізації засуджених, спрямованим на розвиток їхніх установок, звичок і психічних станів, що відповідають новим умовам праці, життя та побуту. Завдяки цілеспрямованій роботі у засуджених формуються стратегічний план дій та психологічна готовність до його реалізації після звільнення[36].

Основні напрями такої підготовки включають:

- підготовку до чесної та продуктивної праці;
- адаптацію до життя в суспільстві;
- готовність до роботи та співпраці у трудовому колективі;
- підготовку до життя в сім'ї;
- розвиток мотивації та навичок самовиховання.

У процесі психологічної підготовки до життя на волі особливу увагу слід приділяти засудженим, які мають недостатньо розвинуті навички самовиховання та потребують постійної підтримки, контролю і керівництва під час адаптації до нових умов. Це стосується тих, у кого відсутня або обмежена життєва перспектива, хто зосереджений лише на задоволенні фізичних потреб, а також тих, хто вважає, що спокутувавши провину перед державою і суспільством, вони повністю «розрахувалися» за свій злочин і мають право на особливі привілеї[27].

Психологічна підготовка засуджених до життя та діяльності в нових умовах повинна здійснюватися на основі таких *принципів*:

- моральна спрямованість усіх заходів;
- відповідність змісту та обсягу інформації реаліям майбутнього життя;
- систематичність і послідовність дій;
- диференційований та індивідуальний підхід до кожного засудженого;
- активізація позитивних рис особистості.

Програма психологічної підготовки засуджених до життя в нових умовах включає два основні розділи:

- загальна психологічна підготовка (або завчасна підготовка), яка є складовою процесу виправлення та перевиховання. Її основна мета - активізація позитивних якостей особистості. Це досягається шляхом звернення до кращих сторін характеру засудженого, нагадування про його минулі досягнення, стимулювання позитивних установок, моральних і правових почуттів, а також висловлення впевненості в його здатності виправдати довіру вихователів.
- спеціальна психологічна підготовка, яка базується на конкретних методах впливу на особистість. Найбільш поширеним і доступним методом у цьому розділі є психотерапевтична бесіда.
- Зазначена програма спрямована на активізацію психічної діяльності засудженого як протягом усього періоду відбування покарання, так і після звільнення, забезпечуючи ресоціалізацію та вторинну соціалізацію особистості.

Організаційна підготовка до звільнення охоплює такі *заходи*[37]:

- визначення майбутнього місця проживання засудженого після звільнення;
- попереднє узгодження з підприємством або установою питань працевлаштування, включаючи характер передбачуваної роботи;
- організація кількох зустрічей засудженого з рідними та близькими для відновлення психологічного контакту, а також проведення бесід із ними.

Висновки до другого розділу

1. Ресоціалізація засудженого –це складний і багатогранний процес відновлення та формування соціально значущих зв'язків і стосунків засудженого, включає:

- переоцінку життєвих цінностей;
- формування нових моделей соціальної поведінки;
- відновлення втрачених соціальних ролей;
- розвиток позитивної соціальної взаємодії;
- інтеграцію в правослужняне суспільство.

Реадаптація засудженого - це процес повторного пристосування особистості до умов соціального середовища після звільнення, що охоплює:

- відновлення соціального статусу;
- формування нових соціальних зв'язків;
- адаптацію до змінених умов життя;
- подолання соціально-психологічних бар'єрів.

2. Реабілітація засуджених включає три компоненти:

1) *юридичний*: регламентує дії адміністрації пенітенціарних установ у повній відповідності до чинного законодавства та нормативно-правових документів;

2) *психологічний*: спрямований на глибокий аналіз індивідуально-психологічних характеристик особи та розробку індивідуалізованої стратегії соціальної адаптації; включає формування навчальних груп, проведення спеціалізованих тренінгів, спрямованих на розвиток (навичок самоконтролю, психоемоційної саморегуляції, ефективної комунікації, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, здатності до самопізнання, позитивного світосприйняття);

3) *соціальний*: орієнтований на комплексне вирішення практичних питань постпенітенціарної адаптації (правове забезпечення соціальних гарантій, вирішення житлових проблем, сприяння працевлаштуванню, допомога в

оформленні необхідних документів, підтримка в отриманні освіти, вирішення питань пенсійного забезпечення).

3. Процес ресоціалізації передбачає послідовні трансформаційні етапи особистісного розвитку засудженого:

- *початкова ресоціалізація*- подолання таких стереотипів, як «правопорушник» чи «злочинець»; особистість відмовляється від атрибутів вуличної субкультури, яка раніше мала для неї значення; основною метою цього етапу є сприяння зміні поведінки правопорушника на соціально прийнятну та позитивну;

- *часткова ресоціалізація* - можливість повторних проявів асоціальної поведінки, що можуть бути зумовлені стереотипами або впливом близького оточення правопорушника;

- *повна ресоціалізація*- включає формування позитивної самосвідомості, соціально прийнятної поведінки, а також здатності до самоаналізу й самовдосконалення.

4. *Фактори впливу*на процес ресоціалізації та реадaptaції засуджених являють собою складну багаторівневу систему взаємопов'язаних чинників:

1) *Особистісні фактори*(психологічні характеристики особистості, такі як рівень самооцінки, емоційна стабільність, здатність до самоконтролю та соціальної відповідальності, наявність чітких життєвих цілей та планів; освітньо-професійний рівень, що включає наявність професійної та загальної освіти, професійні навички та компетенції, прагнення до самовдосконалення та здатність до перекваліфікації; стан фізичного та психічного здоров'я, наявність або відсутність залежностей, доступ до медичної допомоги також суттєво впливають на успішність ресоціалізації.

2) *Соціальні фактори* (підтримка з боку сім'ї, збереження та якості сімейних відносин, готовність родини до прийняття колишнього засудженого; соціальне оточення, наявність позитивного кола спілкування, підтримка друзів та відсутність криміногенних зв'язків формують сприятливе середовище для реадaptaції; можливості працевлаштування, що включає доступність робочих

місць, готовність роботодавців до співпраці, наявність професійних перспектив та гідні умови праці).

3) *Інституційні фактори* (якість виховної роботи, умови утримання, доступність освітніх програм, професійна підготовка та психологічний супровід).

4) *Економічні фактори* (матеріальне забезпечення особи після звільнення: наявність житла, фінансову стабільність, доступ до соціальних виплат та можливості самозабезпечення; ситуація на ринку праці, наявність вакансій, рівень заробітної плати та можливості професійного розвитку також суттєво впливають на успішність реадaptaції).

Ефективна система ресоціалізації та реадaptaції повинна враховувати всі групи факторів та забезпечувати комплексний підхід до їх оптимізації. Це вимагає координації зусиль різних інституцій, залучення громадських організацій та розвитку системи соціального партнерства.

5. Основні напрямки *ресоціалізаційної діяльності місць позбавлення волі* входять:

- психологічна діагностика особистісних характеристик кожного засудженого, виявлення порушень у його загальній соціалізації, правовій ідеалізації, а також дефектів психічної саморегуляції;
- розробка довгострокових програм індивідуальної та групової психолого-педагогічної корекції для засуджених та поетапна їх реалізація;
- психологічна реабілітація засуджених передбачає проведення цільових психотерапевтичних заходів у спеціалізованих центрах для осіб з невротичними, психопатичними та особистісними розладами, а також
- розробка інноваційних моделей виконання покарань з психологічно-обґрунтованими принципами режиму, що сприяють особистісному розвитку та виправленню.
- відновлення порушених у засуджених, які відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, соціально позитивних зв'язків, активізація їх соціально-позитивної психічної діяльності для формування соціально позитивних ціннісних орієнтацій і норм поведінки, психологічна

підготовленість до дотримання законів після звільнення, а також формування соціально-позитивної сфери поточних і перспективних цілей на основі відновлення соціально-позитивних ціннісних орієнтацій.

- організація соціально-позитивного мікросередовища на основі позитивних інтересів, створення умов для морального самопрояву особистості у внутрішньогрупових міжособистісних відносинах;

- використання методу заохочення соціально адаптованої поведінки.

6. Заходи, що сприяють ресоціалізації та реадаптації засуджених:

1) *аналіз матеріалів особистої справи засудженого та супутніх документів*(дозволяє виявити особливості ціннісних орієнтацій, поведінки засудженого, його статус у злочинному середовищі, а також оцінити поведінку під час досудового слідства та судового процесу);

2) *об'єктивне та включене спостереження*(включає спостереження за взаємовідносинами з іншими людьми залежно від їх групового статусу, переваги в стилі поведінки, визначення об'єктів підвищеної уваги, спотворення соціальних якостей та ідентифікацію референтних груп).

3) *навчальна бесіда (метод опитування)* (отримання інформації від засудженого відповідно до певної програми, спрямованої на виявлення його особистісних позицій, системи ставлення до соціально важливих явищ, аналіз життєвого шляху, а також можливостей використання його позитивних якостей тощо).

4) *аналіз даних медичного (соматичного та психотерапевтичного) обстеження*(вивчення фізичного та психічного стану здоров'я засудженого, а також рекомендацій щодо організації його трудової діяльності та побуту з урахуванням можливих акцентуацій особистості або психопатичних проявів).

5) *дослідження психічних особливостей особистості*(оцінювання інтелектуальних процесів, таких як рівень розумових здібностей, широта кругозору, глибина та обґрунтованість суджень; врахування особливостей емоційної та вольової сфер: здатність приймати рішення, їх послідовність або непослідовність, самостійність і наполегливість у реалізації намірів, схильність

до імпульсивної поведінки, домінуючі емоційні стани та тенденції до афективних реакцій).

6) *оцінка ефективності виховних впливів*(аналіз результатів застосування різних виховних методів з метою розробки дієвої системи ресоціалізації особистості та внесення коректив до існуючої системи виховних заходів).

7. *Психологічна підготовка засудженого* відіграє ключову роль у процесі як підготовки засуджених до звільнення, так і підчас входження до нього.

Психологічна підготовка спрямована на розвиток здібностей засудженого, а також на формування знань, умінь і навичок, необхідних для життя та діяльності відповідно до правових норм. Її головна мета – сприяти швидшій адаптації засудженого до ритму життя у суспільстві. Психологічна підготовка засуджених до життя після звільнення спрямована на активізацію їхньої психіки, налаштування емоційної сфери, психічних станів і формування навичок та установок для належної поведінки в умовах свободи. Завдяки цілеспрямованому впливу у засуджених формується психологічна готовність до життя та діяльності в нових обставинах, що дозволяє швидко інтегруватися в соціальне середовище без зайвих витрат енергії на подолання внутрішньої напруги чи опору.

РОЗДІЛ 3

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА РЕАДАПТАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

3.1. Проєкт корекційної програми для засуджених, які виходять з місць позбавлення волі

Корекційна програма для засуджених- цілісна система психолого-педагогічних та соціальних впливів, спрямованих на трансформацію особистісних установок, поведінкових патернів та соціальних навичок осіб, які перебувають або звільняються з місць позбавлення волі.

Її фундаментальна *мета* полягає в нівелюванні криміногенних чинників, які призвели до протиправної поведінки, та формуванні конструктивних моделей взаємодії з соціальним середовищем. Унікальність корекційної програми полягає в комплексному підході, що включає:

- психологічну діагностику,
- індивідуальне та групове консультування,
- тренінги соціальних навичок,
- роботу з подолання залежностей та травматичного досвіду,
- підготовку до успішної реінтеграції в суспільство.

Значення корекційної програми тому, що виступає ключовим інструментом переходу особистості від кримінальної субкультури до просоціальних форм життєдіяльності. Програма не лише діагностує психологічні деформації, але й створює цілісну траєкторію особистісного розвитку, допомагаючи засудженим усвідомити власні психологічні бар'єри, опанувати навички саморегуляції та сформувати внутрішню мотивацію до позитивних змін. Корекційна програма також виконує превентивну функцію, значно знижуючи ризики рецидивної злочинності через системну роботу з індивідуально-психологічними чинниками протиправної поведінки.

Соціально-психологічна реабілітація в рамках корекційної програми торкається найглибших шарів особистості, трансформуючи не лише зовнішню поведінку, але й внутрішню систему цінностей та світосприйняття. Вона є свого роду психосоціальним мостом між маргінальним минулим засудженого та потенційно успішним соціально інтегрованим майбутнім, де особа здатна брати на себе відповідальність, будувати конструктивні соціальні зв'язки та реалізовувати власний потенціал поза межами кримінального середовища. Саме тому корекційні програми розглядаються не як каральний, а як відновлювальний та розвивальний інструмент гуманізації кримінально-виконавчої системи.

3.1.1. Загальні принципи корекційної програми

Основна мета корекційної програми полягає в соціальній реінтеграції осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, через комплексну психологічну підтримку та особистісну трансформацію.

Цілі психологічної корекційної роботи:

1. Розвиток особистісної рефлексії(самоаналізу). Навчання учасників глибокому самоаналізу, усвідомленню власних психологічних процесів, мотивів та станів, формування здатності критично оцінювати власну поведінку та життєві стратегії.
2. Трансформація Я-концепції. Допомога учасникам у переосмисленні власного образу «Я», включаючи тілесний та психологічний аспекти, подолання негативних стереотипів та формування цілісного позитивного самосприйняття.
3. Побудова конструктивної самооцінки. Цілеспрямована робота з формування реалістичної, збалансованої самооцінки, що сприятиме ефективній міжособистісній взаємодії та особистісному розвитку.
4. Корекція деструктивних настанов. Системна робота з трансформації викривлених уявлень про міжособистісні стосунки, подолання стереотипних та маніпулятивних моделей комунікації, включаючи гендерні аспекти взаємодії.

5. Проаналізувати причини виникнення конфліктів. Навчання учасників глибокому аналізу конфліктних ситуацій, розумінню механізмів виникнення конфліктів, опануванню конструктивних стратегій їх вирішення та попередження.

6. Вдосконалення саморегуляції. Цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту, навичок самоконтролю, здатності до усвідомленої регуляції поведінки та адекватної життєвої активності.

7. Розвиток емоційного інтелекту. Підвищення рівня емпатії, вдосконалення здатності розуміти емоційні стани інших, формування навичок емоційної стриманості та соціально прийнятних форм реагування.

8. Формування гармонійної статево-рольової поведінки. Створення умов для опанування гнучких, адаптивних моделей поведінки, що відповідають соціальним нормам та сприяють ефективній міжособистісній взаємодії.

Принципи етичної взаємодії в психокорекційній роботі:

1. Конфіденційність як основа безпечної комунікації. Конфіденційність є фундаментальним принципом психокорекційної роботи, що передбачає повну непоширюваність інформації, отриманої під час групової або індивідуальної взаємодії. Цей принцип створює психологічно безпечний простір, який:

- гарантує нерозголошення особистісних відомостей;
- забезпечує атмосферу довіри;
- заохочує щирість та глибоке особистісне розкриття учасників;
- захищає приватність кожного учасника процесу.

2. Гуманістичний підхід. Базується на безумовній повазі до особистості, що передбачає:

- визнання цінності кожної людини;
- неприпустимість будь-яких форм примусу;
- доброзичливе ставлення;
- повагу до індивідуальних особливостей;
- виключення будь-якого насильства.

3. Добровільність участі. Ключова умова психокорекційної роботи - повна усвідомлена згода учасника, що розповсюджується на всі форми психологічного втручання.

4. Інформаційна відкритість. Принцип передбачає повне та прозоре інформування учасників про:

- мету корекційної програми;
- очікувані завдання;
- потенційні результати;
- умови участі.

5. Безоцінчне сприйняття. Характеризується:

- нейтральним ставленням до особистості;
- повною відсутністю засудження;
- прийняттям індивідуальних особливостей;
- встановленням довірливо-професійної комунікації.

6. Підтримка особистісного потенціалу. Ключові аспекти:

- фокус на сильних сторонах особистості;
- актуалізація внутрішніх ресурсів;
- створення атмосфери поваги;
- підкреслення унікальних позитивних якостей.

7. Професійна компетентність передбачає:

- чітке усвідомлення меж власної експертності;
- готовність консультиватися;
- направлення до вузькопрофільних фахівців за потреби;
- постійне професійне вдосконалення.

8. Етична відповідальність. Основні принципи:

- пріоритет благополуччя учасників;
- нерозголошення персональної інформації;
- захист інтересів клієнтів;
- неприпустимість маніпуляцій отриманими даними;
- гарантування психологічної безпеки.

Визначальним напрямком психокорекційної роботи є цілеспрямоване формування індивідуального простору особистісного розвитку через глибоке вивчення природних здібностей та характеру людини, що передбачає максимальне насичення її вільного часу конструктивними *активностями*:

- інтелектуальними (читання, самоосвіта), творчими (музика),
- фізичними (спорт),
- іншими соціально схвалюваними практиками,

оскільки непродуктивне проведення дозвілля створює безпосередній ризик повернення до протиправної поведінки, тоді як змістовні заняття виступають дієвим інструментом профілактики рецидиву та соціальної реінтеграції особистості.

3.1. 2. Програма соціально-психологічного тренінгу

Учасниками цієї програми є засуджені, у яких до закінчення строку позбавлення волі залишилося не більше шести місяців. Оптимальний склад тренінгової групи становить 10-12 осіб. Менша кількість учасників обмежує можливості для обміну досвідом, тоді як більша група, понад 12 осіб, зменшує час для обговорення, аргументації власної думки та взаємного обміну ідеями.

Тривалість програми становить 10 тижнів, по 2 заняття на тиждень (загалом 20 занять, кожне тривалістю 1,5 години).

Заняття з неповнолітніми засудженими проводяться раз на тиждень протягом трьох місяців. Проте на початковому етапі рекомендовано проводити заняття з інтервалом у 2-3 дні, щоб сприяти встановленню сприятливого психологічного клімату в групі. Такий графік занять допомагає перенести набуті під час тренінгу навички в реальне життя, дозволяючи оцінити, як ці навички застосовуються, що вдається реалізувати, а які труднощі виникають. При формуванні тренінгових груп важливо дотримуватися принципу добровільності. Недопустимо залучати засуджених до участі під загрозою дисциплінарних стягнень.

Заняття рекомендується проводити в постійному місці. Ідеальним варіантом є спеціально обладнаний психологічний кабінет, однак для цього також підходять звичайний клас школи виховної колонії чи читацька зала бібліотеки. Основна вимога – наявність крісел або стільців із можливістю розставити їх у коло. Вже на першому занятті учасникам слід пояснити, що всі учасники тренінгу сидять у колі, а не осторонь, і мають рівний статус.

Методи роботи:групова та індивідуальна психотерапія, тренінги соціальних та комунікативних навичок, арт-терапія (малювання, музика, письмо), рольові ігри та вправи, рефлексивні бесіди та обговорення, використання метафоричних карт.

Заняття складаються з таких **етапів**: вітання; обговорення вражень щодо минулого тижня та виконаного домашнього завдання; розминка; подання теоретичного матеріалу у форматі міні-лекцій, мозкового штурму або групової дискусії; виконання практичних вправ, що допомагають учасникам засвоїти необхідні вміння та застосовувати отримані знання на практиці; рефлексія.

Етапи програми

1. Підготовчий етап

Перед початком занять тренер проводить співбесіду з потенційними учасниками групи. Основні завдання цього етапу:

- ознайомлення вихованців із метою та ключовими завданнями програми;
- пояснення ролі тренера-психолога та учасників у процесі взаємодії;
- мотивація до участі у тренінговій групі;
- підписання угоди про участь у програмі, що підвищує мотивацію учасників до роботи.

2. Початковий (діагностичний) етап

Тривалість з 1 по 4 заняття.

Основні завдання:

- самопізнання учасниками власних особистісних рис, рефлексія комунікативної поведінки;

- усвідомлення та прийняття негативного досвіду минулого як незворотного життєвого етапу;
- отримання «зворотного зв'язку» від інших учасників тренінгу;
- зовнішня діагностика особливостей особистості та комунікативних якостей учасників тренером-психологом.

3. *Корекційний етап*

Тривалість з 5 по 16 заняття.

Основні завдання:

- корекція когнітивних викривлень та поведінкових шаблонів учасників;
- розвиток соціально-психологічної компетентності.

4. *Завершальний етап*

Тривалість 17-18 заняття.

Основне завдання: підбиття підсумків програми та обговорення досягнутих результатів.

3.2. Проєкт класифікаційної моделі засуджених

У практичній діяльності пенітенціарних психологів важливу роль відіграє ідентифікація індивідуальних характеристик особистості, які відображають типові реакції, механізми адаптації та особливості соціальної взаємодії в певному середовищі. Зібрана інформація щодо психологічних особливостей засуджених дає змогу прогнозувати можливі варіанти їх поведінки та обирати оптимальні методи цілеспрямованого контролю з боку різних структурних підрозділів місць несвободи, а також індивідуального обрання щодо них заходів ресоціалізації та реадaptaції.

З урахуванням структурного аналізу психологічної інформації про особистість засудженого розроблено умовну класифікаційну модель засуджених, яку можна ефективно застосовувати у ході вибору методів ресоціалізації та реадaptaції.

Виходячи з практичних перспектив, розробка даної класифікаційної моделі зумовлена диференційованим підходом до реалізації корекційних заходів, а також створенням конкретних методичних рекомендацій щодо психолого-педагогічного впливу на засуджених.

Крім того, спираючись на значущу інформацію за класифікаційними ознаками, виникає можливість для співпраці психолога з іншими фахівцями місць несвободи (лікарями-психіатрами, працівниками оперативно-режимної служби тощо) з метою визначення оптимальних заходів соціального контролю за поведінкою засуджених, а також для професійного сприяння їхній ре соціалізації та реадаптації.

Методологічну основу класифікаційної моделі засуджених становлять:

- критерії соціально-психологічної орієнтації засуджених,
- наявність або відсутність у них лідерських якостей,
- стійкість системи ставлень до умов відбування покарання,
- сформованість правосвідомості,
- рівень моральної занедбаності.

З огляду на взаємозв'язок психологічних особистісних характеристик, засуджених осіб можна згрупувати у чотири типологічні категорії:

До першої класифікаційної групи входять *засуджені, які демонструють позитивне соціальне ставлення, мають виражений тип особистості, а також лідерські якості.*

Їм властиві: високий рівень інтелекту, що забезпечує ефективний контроль над емоціями, значна стійкість особистісної структури, прагнення до організаційної діяльності, а також високий рівень мотивації, орієнтованої на досягнення цілей. Відзначається також відсутність виражених агресивних тенденцій, розвинене почуття соціальної чуйності, комунікабельність, здатність до швидкої адаптації до навколишнього середовища, позитивне ставлення до праці.

Засуджені цієї групи можуть бути рекомендовані для роботи в органах місцевого самоврядування, а також на підприємствах, установах, закладах (різних форм власності), враховуючи їх лідерські якості, зокрема на керівні

посади. У місцях несвободи їм доцільно надати більшу автономність, уникати дрібного контролю та обмежуватися загальними заходами контролю за їх поведінкою. Важливо в різних ситуаціях підтримувати авторитет цих засуджених серед інших.

Друга класифікаційна група включає *осіб, які були засуджені і мають потенційно позитивні соціальні установки, але характеризуються слабким типом особистості.*

У них індивідів відсутня власна позиція домінантності, вони схильні до впливу з боку інших, і не виявляють лідерських якостей. Психологічні характеристики цієї категорії в основному перегукуються з першою групою, проте відрізняються наявністю таких рис, як завищена самооцінка та соціальна наївність.

Особи цієї групи можуть бути рекомендовані для роботи в органах місцевого самоврядування, а також на підприємствах, установах, закладах (різних форм власності), на посадах рядових членів. Водночас, необхідно уникати їх призначення на керівні позиції. У зв'язку з конформістськими рисами особистості, за ними слід здійснювати більш ретельний контроль, оскільки, незважаючи на загальну позитивну орієнтацію, існує ризик підпадання під вплив негативно налаштованих лідерів.

Третя класифікаційна група охоплює *осіб, які не демонструють виражених особистісних характеристик.*

Приблизно третина представників цієї групи має стійкі психічні відхилення від норми. Такі порушення здатні викликати викривлене тлумачення навколишньої дійсності, формування параноїдальних уявлень про переслідування, що за певних умов може спричиняти неконтрольовані та потенційно протиправні поведінкові реакції. З огляду на це, осіб з подібними психічними аномаліями необхідно взяти під пильний психологічний нагляд та забезпечити їм цільову корекційну терапію відповідно до професійних медичних рекомендацій.

Такі засуджені потребують певного контролю зі сторони адміністрації місць несвободи. Роль психолога полягає в ретельному аналізі поведінки та

застосуванні різноманітних додаткових методик для більш точної диференціації.

Четверта класифікаційна група складається з *осіб, які мають соціальні установки, характеризуються слабким конформним типом особистості та не виявляють виражених лідерських якостей.*

Для даної категорії осіб притаманні психопатологічні особливості, які посилюються наступними характеристиками:

- схильність до систематичного вживання спиртних напоїв, що нерідко спричиняє тривалу деградацію особистості;
- надмірна емоційна реактивність та спонтанність у вчинках,
- демонстративне нехтування соціальними регламентаціями та загальноприйнятими нормами,
- неспроможність конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації, які супроводжується стійким упередженням і негативним ставленням до інших людей.

Визначальною рисою поведінки таких засуджених є *підвищена агресивність*, що проявляється у вкрай негативному сприйнятті інших людей (вони постійно провокують сутички, першими ініціюють фізичні конфлікти тощо). Інтенсивний рівень агресивної поведінки супроводжується загальною налаштованістю проти соціальних норм, перманентною готовністю до конфронтацій, внутрішньою схильністю до емоційних вибухів, навіть через незначні подразники, а також стійкою підозрілістю та недовірою до навколишніх.

При здійсненні індивідуально-орієнтованої роботи з такими особами важливо дотримуватися коректності та етикету. Провокуючими факторами можуть виступати брутальна поведінка, надмірна грубість, відсутність елементарної ввічливості, підвищена емоційна експресія у спілкуванні, а також демонстративне приниження та зневага до особистої гідності інших.

Зазвичай загострення агресивності виникає в умовах приниження особистісного престижу, що супроводжується необхідністю застосування покарання. У подібних ситуаціях рекомендується утриматися від поглиблених

роздумів, не вдаватися до затяжних суперечок та дотримуватися стриманої або впевненої манери спілкування з нейтральним тоном. У буденних взаєминах агресивність здатна виявлятися через міжособові конфлікти.

Типовими тригерами слугують необґрунтовані вимоги та загроза покарання без глибокого аналізу реальних обставин. За умов ескалації конфліктної ситуації принципово важливо утриматися від взаємних словесних звинувачень та діяти виключно в правовому полі, дбаючи водночас про дотримання професійно коректної комунікації. У випадку несподіваної зустрічі з проявами агресії (наприклад, ставши ненавмисним свідком конфліктної ситуації), важливо за будь-яких обставин розмежувати учасників конфлікту. Якщо навіть це не призводить до деескалації, необхідно здійснити профілактичні заходи для запобігання рецидиву - виявити причини конфлікту та, якщо це можливо, усунути умови, що сприяють його виникненню. Це передбачає глибше розуміння ситуації, а не лише покарання винуватця.

Варто зазначити, що у спілкуванні зі слабшими засудженими спостерігається тенденція до психологічного тиску. У зв'язку з цим доцільно залучати їх до видів діяльності, які вимагають зосередженості, старанності та відповідальності. Рекомендується також призначати цих осіб на роботи, що потребують значних фізичних зусиль.

Висновки до третього розділу

1. *Корекційна програма для засуджених*- цілісна система психолого-педагогічних та соціальних впливів, спрямованих на трансформацію особистісних установок, поведінкових патернів та соціальних навичок осіб, які перебувають або звільняються з місць позбавлення волі.

Її фундаментальна *мета* у нівелюванні криміногенних чинників, які призвели до протиправної поведінки, та формуванні конструктивних моделей взаємодії з соціальним середовищем. Унікальність корекційної програми полягає в комплексному підході, що включає:

- психологічну діагностику,
- індивідуальне та групове консультування,
- тренінги соціальних навичок,
- роботу з подолання залежностей та травматичного досвіду,
- підготовку до успішної реінтеграції в суспільство.

Значення корекційної програми тому, що виступає ключовим інструментом переходу особистості від кримінальної субкультури до просоціальних форм життєдіяльності:

по-перше, не лише діагностує психологічні деформації, але й створює цілісну траєкторію особистісного розвитку, допомагаючи засудженим усвідомити власні психологічні бар'єри, опанувати навички саморегуляції та сформувати внутрішню мотивацію до позитивних змін;

по-друге, виконує превентивну функцію, значно знижуючи ризики рецидивної злочинності через системну роботу з індивідуально-психологічними чинниками протиправної поведінки.

2. Значення розробленої корекційної програми для засуджених, які виходять з місць позбавлення волі, полягає у можливості таких засуджених пройти соціально-психологічну реабілітацію у її рамках, оскільки торкається найглибших шарів особистості, трансформуючи не лише зовнішню поведінку, але й внутрішню систему цінностей та світосприйняття.

Основна мета запропонованої корекційної програми полягає в соціальній реінтеграції осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, через комплексну психологічну підтримку та особистісну трансформацію.

Передбачає такі методи роботи: групова та індивідуальна психотерапія, тренінги соціальних та комунікативних навичок, арт-терапія (малювання, музика, письмо), рольові ігри та вправи, рефлексивні бесіди та обговорення, використання метафоричних карт.

3. Методологічну основу класифікаційної моделі засуджених становлять:

- критерії соціально-психологічної орієнтації засуджених,
- наявність або відсутність у них лідерських якостей,

- стійкість системи ставлень до умов відбування покарання,
- сформованість правосвідомості,
- рівень моральної занедбаності.

З огляду на взаємозв'язок психологічних особистісних характеристик, засуджених осіб запропоновано їх згрупувати у чотири типологічні категорії:

До першої класифікаційної групи входять засуджені, які демонструють позитивне соціальне ставлення, мають виражений тип особистості, а також лідерські якості.

Друга класифікаційна група включає осіб, які були засуджені і мають потенційно позитивні соціальні установки, але характеризуються слабким типом особистості.

Третя класифікаційна група охоплює осіб, які не демонструють виражених особистісних характеристик.

Четверта класифікаційна група складається з осіб, які мають соціальні установки, характеризуються слабким конформним типом особистості та не виявляють виражених лідерських якостей.

ВИСНОВКИ

Дослідження соціально-психологічних особливостей ресоціалізації та реадаптації засуджених дало можливість сформулювати наступні висновки:

1. Особистість засудженого можна розглядати як якість, якими наділена людина, що обрала та вчинила певні злочинні дії для задоволення своїх потреб в силу наявних індивідуально-психологічних особливостей і соціальних установок та засуджена судом до покарання у вигляді позбавлення волі.

Виходячи з цього, особистість злочинця можна розглядати як комплекс психологічних, соціальних, кримінальних, культурних, мотиваційно-потребових та морально-ціннісних характеристик, які в сукупності сприяли вчиненню злочину в реальному контексті злочинного діяння.

2. Психологія особистості засудженого розкриває психологічні особливості особистості людини, що відбуває кримінальне покарання, які мають значення для вирішення правових завдань щодо виконання покарань. Це робиться з метою запобігання вчиненню правопорушень засудженими та іншими особами, а також з метою виправлення засуджених, їх ресоціалізації та реадаптації. Відповідно до цих завдань можна виділити кілька взаємозалежних аспектів психологічного дослідження особистості засудженого.

Перший аспект передбачає дослідження особистості засудженого, підхід щодо нього як до суб'єкту кримінально-правових відносин. Дослідженню підлягають властивості та якості особистості, які визначають її готовність виконувати вимоги встановленого порядку відбування покарання або, навпаки, висловлюють схильність до порушення цих вимог або скоєння злочинних посягань в умовах виконання покарання (наприклад, ухилення від покарання, втеча з місць позбавлення волі чи інших злочинних дій).

Другий аспект психологічного вивчення особистості ув'язненого пов'язаний з підходом щодо нього як об'єкту виправлення, ре соціалізації та реадаптації. У цьому контексті засуджений розглядається, з одного боку, як суб'єкт подальшої життєдіяльності в суспільстві (після відбуття покарання), а з іншого боку, як суб'єкт, який сприймає вплив виправлення, ре соціалізації та

реадаптації. І це потребує виявлення системи психологічних характеристик, що визначають ступінь готовності засудженого до законослухняного способу життя та його антикримінальної стійкості. Також важливо визначити психологічні характеристики особистості, необхідні вибору найбільш раціональних і ефективних виправних, ресоціалізаційних та реабілітаційних стратегій, методів і форм, щоб включити у цей процес фахівців, які б виконували виправну, ресоціалізаційну та реабілітаційну функції щодо засудженої особи.

3. Зміст у місцях позбавлення волі впливає на психологію людини. рідним та знайомим. Обидва стани характеризуються підвищеною напруженістю, що іноді призводить до серйозних порушень поведінки. розвинутий стан безнадійності та безперспективності, що призводить до апатії, пасивності у всіх видах діяльності та дратівливості.

4. Утримання у місцях несвободи впливає на психологію людини. Особливості психології засуджених переважно виражаються у певному наборі психічних станів, що розвиваються у місцях несвободи. Найбільш характерними з них є: стан очікування змін (перегляду справи, звільнення), туга за рідними та знайомими. Обидва стани характеризуються підвищеною напруженістю, що іноді призводить до серйозних порушень поведінки. Також може розвинутий стан безнадійності та безперспективності, що призводить до апатії, пасивності у всіх видах діяльності та дратівливості.

У той же час засуджених осіб різнить низка психологічних особливостей, які безумовно впливають як на протиправну поведінку, так і на можливість подальшого вчинення рецидивів, що зумовило здійснити психологічний аналіз особистості засудженого за певними типами: особистість засудженого за корисливі злочини; особистість засудженого за насильницькі злочини; особистість засудженого за необережні злочини; особистість засудженого за рецидив злочину.

5. Ресоціалізація засудженого – це складний і багатогранний процес відновлення та формування соціально значущих зв'язків і стосунків засудженого, включає:

- переоцінку життєвих цінностей;

- формування нових моделей соціальної поведінки;
- відновлення втрачених соціальних ролей;
- розвиток позитивної соціальної взаємодії;
- інтеграцію в правослужняне суспільство.

Реадаптація засудженого - це процес повторного пристосування особистості до умов соціального середовища після звільнення, що охоплює:

- відновлення соціального статусу;
- формування нових соціальних зв'язків;
- адаптацію до змінених умов життя;
- подолання соціально-психологічних бар'єрів.

6. Реабілітація засуджених включає три компоненти:

1) *юридичний*: регламентує дії адміністрації пенітенціарних установ у повній відповідності до чинного законодавства та нормативно-правових документів;

2) *психологічний*: спрямований на глибокий аналіз індивідуально-психологічних характеристик особи та розробку індивідуалізованої стратегії соціальної адаптації; включає формування навчальних груп, проведення спеціалізованих тренінгів, спрямованих на розвиток (навичок самоконтролю, психоемоційної саморегуляції, ефективної комунікації, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, здатності до самопізнання, позитивного світосприйняття);

3) *соціальний*: орієнтований на комплексне вирішення практичних питань постпенітенціарної адаптації (правове забезпечення соціальних гарантій, вирішення житлових проблем, сприяння працевлаштуванню, допомога в оформленні необхідних документів, підтримка в отриманні освіти, вирішення питань пенсійного забезпечення).

7. Процес ресоціалізації передбачає послідовні трансформаційні етапи особистісного розвитку засудженого:

○ *початкова ресоціалізація*- подолання таких стереотипів, як «правопорушник» чи «злочинець»; особистість відмовляється від атрибутів вуличної субкультури, яка раніше мала для неї значення; основною метою цього

етапу є сприяння зміні поведінки правопорушника на соціально прийнятну та позитивну;

- *часткова ресоціалізація* - можливість повторних проявів асоціальної поведінки, що можуть бути зумовлені стереотипами або впливом близького оточення правопорушника;

- *повна ресоціалізація* - включає формування позитивної самосвідомості, соціально прийнятної поведінки, а також здатності до самоаналізу й самовдосконалення.

8. *Фактори впливу* на процес ресоціалізації та реадaptaції засуджених являють собою складну багаторівневу систему взаємопов'язаних чинників:

1) *Особистісні фактори* (психологічні характеристики особистості, такі як рівень самооцінки, емоційна стабільність, здатність до самоконтролю та соціальної відповідальності, наявність чітких життєвих цілей та планів; освітньо-професійний рівень, що включає наявність професійної та загальної освіти, професійні навички та компетенції, прагнення до самовдосконалення та здатність до перекваліфікації; стан фізичного та психічного здоров'я, наявність або відсутність залежностей, доступ до медичної допомоги також суттєво впливають на успішність ресоціалізації.

2) *Соціальні фактори* (підтримка з боку сім'ї, збереження та якість сімейних відносин, готовність родини до прийняття колишнього засудженого; соціальне оточення, наявність позитивного кола спілкування, підтримка друзів та відсутність криміногенних зв'язків формують сприятливе середовище для реадaptaції; можливості працевлаштування, що включає доступність робочих місць, готовність роботодавців до співпраці, наявність професійних перспектив та гідні умови праці).

3) *Інституційні фактори* (якість виховної роботи, умови утримання, доступність освітніх програм, професійна підготовка та психологічний супровід).

4) *Економічні фактори* (матеріальне забезпечення особи після звільнення: наявність житла, фінансову стабільність, доступ до соціальних виплат та можливості самозабезпечення; ситуація на ринку праці, наявність вакансій,

рівень заробітної плати та можливості професійного розвитку також суттєво впливають на успішність реадaptaції).

Ефективна система ресоціалізації та реадaptaції повинна враховувати всі групи факторів та забезпечувати комплексний підхід до їх оптимізації. Це вимагає координації зусиль різних інституцій, залучення громадських організацій та розвитку системи соціального партнерства.

9. Основні напрямки *ресоціалізаційної діяльності місць позбавлення волі* входять:

- психологічна діагностика особистісних характеристик кожного засудженого, виявлення порушень у його загальній соціалізації, правовій ідеалізації, а також дефектів психічної саморегуляції;
- розробка довгострокових програм індивідуальної та групової психолого-педагогічної корекції для засуджених та поетапна їх реалізація;
- психологічна реабілітація засуджених передбачає проведення цільових психотерапевтичних заходів у спеціалізованих центрах для осіб з невротичними, психопатичними та особистісними розладами, а також
- розробка інноваційних моделей виконання покарань з психологічно-обґрунтованими принципами режиму, що сприяють особистісному розвитку та виправленню.
- відновлення порушених у засуджених, які відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, соціально позитивних зв'язків, активізація їх соціально-позитивної психічної діяльності для формування соціально позитивних ціннісних орієнтацій і норм поведінки, психологічна підготовленість до дотримання законів після звільнення, а також формування соціально-позитивної сфери поточних і перспективних цілей на основі відновлення соціально-позитивних ціннісних орієнтацій.
- організація соціально-позитивного мікросередовища на основі позитивних інтересів, створення умов для морального самопрояву особистості у внутрішньогрупових міжособистісних відносинах;
- використання методу заохочення соціально адаптованої поведінки.

10. Заходи, що сприяють ресоціалізації та реадaptaції засуджених:

1) *аналіз матеріалів особистої справи засудженого та супутніх документів*(дозволяє виявити особливості ціннісних орієнтацій, поведінки засудженого, його статус у злочинному середовищі, а також оцінити поведінку під час досудового слідства та судового процесу);

2) *об'єктивне та включене спостереження*(включає спостереження за взаємовідносинами з іншими людьми залежно від їх групового статусу, переваги в стилі поведінки, визначення об'єктів підвищеної уваги, спотворення соціальних якостей та ідентифікацію референтних груп).

3) *навчальна бесіда (метод опитування)* (отримання інформації від засудженого відповідно до певної програми, спрямованої на виявлення його особистісних позицій, системи ставлення до соціально важливих явищ, аналіз життєвого шляху, а також можливостей використання його позитивних якостей тощо).

4) *аналіз даних медичного (соматичного та психотерапевтичного) обстеження*(вивчення фізичного та психічного стану здоров'я засудженого, а також рекомендацій щодо організації його трудової діяльності та побуту з урахуванням можливих акцентуацій особистості або психопатичних проявів).

5) *дослідження психічних особливостей особистості*(оцінювання інтелектуальних процесів, таких як рівень розумових здібностей, широта кругозору, глибина та обґрунтованість суджень; врахування особливостей емоційної та вольової сфер: здатність приймати рішення, їх послідовність або непослідовність, самостійність і наполегливість у реалізації намірів, схильність до імпульсивної поведінки, домінуючі емоційні стани та тенденції до афективних реакцій).

6) *оцінка ефективності виховних впливів*(аналіз результатів застосування різних виховних методів з метою розробки дієвої системи ресоціалізації особистості та внесення коректив до існуючої системи виховних заходів).

11. *Психологічна підготовка засудженого* відіграє ключову роль у процесі як підготовки засуджених до звільнення, так і підчас входження до нього.

Психологічна підготовка спрямована на розвиток здібностей засудженого, а також на формування знань, умінь і навичок, необхідних для життя та діяльності відповідно до правових норм. Її головна мета – сприяти швидшій адаптації засудженого до ритму життя у суспільстві. Психологічна підготовка засуджених до життя після звільнення спрямована на активізацію їхньої психіки, налаштування емоційної сфери, психічних станів і формування навичок та установок для належної поведінки в умовах свободи. Завдяки цілеспрямованому впливу у засуджених формується психологічна готовність до життя та діяльності в нових обставинах, що дозволяє швидко інтегруватися в соціальне середовище без зайвих витрат енергії на подолання внутрішньої напруги чи опору.

12. *Корекційна програма для засуджених*- цілісна система психолого-педагогічних та соціальних впливів, спрямованих на трансформацію особистісних установок, поведінкових патернів та соціальних навичок осіб, які перебувають або звільняються з місць позбавлення волі.

Її фундаментальна *мета* у нівелюванні криміногенних чинників, які призвели до протиправної поведінки, та формуванні конструктивних моделей взаємодії з соціальним середовищем. Унікальність корекційної програми полягає в комплексному підході, що включає:

- психологічну діагностику,
- індивідуальне та групове консультування,
- тренінги соціальних навичок,
- роботу з подолання залежностей та травматичного досвіду,
- підготовку до успішної реінтеграції в суспільство.

Значення корекційної програми у тому, що виступає ключовим інструментом переходу особистості від кримінальної субкультури до просоціальних форм життєдіяльності:

по-перше, не лише діагностує психологічні деформації, але й створює цілісну траєкторію особистісного розвитку, допомагаючи засудженим

усвідомити власні психологічні бар'єри, опанувати навички саморегуляції та сформувати внутрішню мотивацію до позитивних змін;

по-друге, виконує превентивну функцію, значно знижуючи ризики рецидивної злочинності через системну роботу з індивідуально-психологічними чинниками протиправної поведінки.

13. Значення розробленої корекційної програми для засуджених, які виходять з місць позбавлення волі, полягає у можливості таких засуджених пройти соціально-психологічну реабілітацію у її рамках, оскільки торкається найглибших шарів особистості, трансформуючи не лише зовнішню поведінку, але й внутрішню систему цінностей та світосприйняття.

Основна мета запропонованої корекційної програми полягає в соціальній реінтеграції осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, через комплексну психологічну підтримку та особистісну трансформацію.

Передбачає такі методи роботи: групова та індивідуальна психотерапія, тренінги соціальних та комунікативних навичок, арт-терапія (малювання, музика, письмо), рольові ігри та вправи, рефлексивні бесіди та обговорення, використання метафоричних карт.

14. Методологічну основу класифікаційної моделі засуджених становлять:

- критерії соціально-психологічної орієнтації засуджених,
- наявність або відсутність у них лідерських якостей,
- стійкість системи ставлень до умов відбування покарання,
- сформованість правосвідомості,
- рівень моральної занедбаності.

З огляду на взаємозв'язок психологічних особистісних характеристик, засуджених осіб запропоновано їх згрупувати у чотири типологічні категорії:

До першої класифікаційної групи входять засуджені, які демонструють позитивне соціальне ставлення, мають виражений тип особистості, а також лідерські якості.

Друга класифікаційна група включає осіб, які були засуджені і мають потенційно позитивні соціальні установки, але характеризуються слабким типом особистості.

Третя класифікаційна група охоплює осіб, які не демонструють виражених особистісних характеристик.

Четверта класифікаційна група складається з осіб, які мають соціальні установки, характеризуються слабким конформним типом особистості та не виявляють виражених лідерських якостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк О. В. Соціально-психологічні аспекти ресоціалізації засуджених у контексті цифровізації суспільства. *Психологічний журнал*. 2020. № 3. С. 78–86.
2. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавча система України: проблеми та перспективи реформування : монографія. Київ : Книга, 2019. 344 с.
3. Бондаренко І. П. Психологічні особливості ресоціалізації засуджених осіб у сучасних умовах. *Соціальна психологія*. 2019. № 5. С. 12–21.
4. Булавіна С. Є. Огляд законодавчої та нормативної бази щодо проблеми ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. С. 94–98.
5. Вакуленко О. В. Освітні програми як інструмент ресоціалізації засуджених. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 2. С. 45–57.
6. Вільчинський О. М. Соціально-правові механізми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 165–171.
7. Гальцова О. В. Теоретико-методологічні засади ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарної системи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 456 с.
8. Гідна В. М. Психолого-педагогічні аспекти освітньої діяльності в установах виконання покарань. Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2016. 156 с.
9. Головка М. С. Використання цифрових технологій у процесі ресоціалізації засуджених: соціально-психологічні виклики. *Психологія і суспільство*. 2021. № 4. С. 34–47.

10. Гуменюк О. Г. Психологічні основи ресоціалізації засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Університетські наукові записки*. 2023. № 3. С. 529-534.
11. Даниленко Ю. А. Психологічні особливості адаптації засуджених після звільнення: виклики реадaptaції. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2022. № 11. С. 22–30.
12. Денисов С. Ф. Кримінологічні та психолого-педагогічні засади ресоціалізації засуджених : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. 287 с.
13. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, соціальний та індивідуальний аспекти : монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2018. 128 с.
14. Деркач, І. П. Соціально-психологічні аспекти реадaptaції засуджених: досвід та перспективи. К. : Видавництво «Освітня думка», 2017. – 198 с.
15. Дільна З. Ф., Устрицька Н. І. Психологічні особливості ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2020. С 433-436.
16. Єрмаков С. В. Роль соціальної підтримки в процесі ресоціалізації осіб, які відбувають покарання. *Габітус*. 2020. № 15. С. 150–158.
17. Журавель Т. В. Соціально-педагогічні технології ресоціалізації вихованців пенітенціарних установ : методичний посібник. Київ : Видавничий дім «Кам'янець-Подільський», 2016. 192 с.
18. Іваненко О. В. Соціально-психологічна адаптація осіб, позбавлених волі, до умов суспільного життя після звільнення. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3. С. 45–58.
19. Карпенко О. М. Психологічні механізми ресоціалізації засуджених в умовах позбавлення волі. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. № 9. С. 23–31.
20. Качурек Я. В. Психологічні особливості процесу ресоціалізації засуджених : монографія. Київ : Ліра-К, 2020. 311 с.

21. Кирилук А. В. Освітні програми в системі виправлення засуджених. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2020. № 3. С. 32-41.
22. Коваленко І. П. Психологічні деструкції в умовах тривалої ізоляції. *Психологічний часопис*. 2020. № 6. С. 112-126.
23. Коваль, С. В. Вплив освіти на процес ресоціалізації осіб, які відбули покарання. Харків : Видавництво «Право», 2018. – 112 с.
24. Колб О. Г. Теорія і практика попередження злочинності в установах виконання покарань : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 521 с.
25. Колб О. Г. Запобігання злочинності в установах виконання покарань : навчальний посібник. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 268 с.
26. Кравченко Т. В. Соціально-психологічні деформації особистості в місцях позбавлення волі. Київ : Либідь, 2018. 212 с.
27. Кузьменко, І. І. Програми професійної підготовки як важливий елемент реадaptaції колишніх засуджених. Чернівці : Видавництво «Юридичні студії», 2022. – 137 с.
28. Лисенко А. В. Психологічні особливості ресоціалізації та реадaptaції осіб після відбуття покарання. *Габітус*. 2022. № 17. С. 71–78.
29. Левченко, Т. В. Освітні програми як інструмент соціальної адаптації у пенітенціарній системі України. Київ : Інститут соціальної політики, 2020. – 176 с.
30. Лисенко М. Д. Трансформація особистісної структури засуджених. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. 196 с.
31. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки та її ресоціалізація : навчальний посібник. Київ : Освіта України, 2016. 247 с.
32. Меленко С. Г. Соціально-правові аспекти ресоціалізації засуджених : навчально-методичний посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. 204 с.
33. Мельник В. П. Соціально-психологічна деградація особистості в пенітенціарній системі. *Психологічні науки*. 2017. № 3. С. 56-72.

34. Мельник М. Т. Сутність на вчинковий смисл ресоціалізації особистості у період неповноліття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 2. 2019. С. 165-171.
35. Назаров О. А. Проблема ефективності психокорекційної роботи пенітенціарного психолога з засудженими в умовах колонії. *Актуальні проблеми психології*. № 17. 2018. С. 126–129.
36. Нестор Н. В. Соціально-педагогічні умови професійної підготовки засуджених. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2016. № 1. С. 88-97.
37. Олійник О. М. Психологічна реабілітація засуджених в умовах пенітенціарної системи. Харків : Основа, 2017. 188 с.
38. Петренко В. С. Психологічні механізми адаптації особистості в кримінальному середовищі. *Психологічні науки*. 2019. № 4. С. 67-81.
39. Пивоварчик Т. С. Інноваційні технології соціальної реабілітації та ресоціалізації засуджених : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2018. 276 с.
40. Пономарьова Н. С. Аналіз теоретико-методологічних підходів до процесу ресоціалізації особистості та його стадійності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 2. 2023. С. 185-195.
41. Пузирьов М. С. Диференціація виконання покарань у виді позбавлення волі: теоретико-прикладне дослідження : монографія. Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2015. 221 с.
42. Ревко А. М., Рожкова Ю. О. Особливості ресоціалізації засуджених до позбавлення волі в умовах пенітенціарної системи. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. № 2. С. 90-94.
43. Романов М. В. Кримінально-виконавче право: проблеми ресоціалізації засуджених : підручник. Харків : Право, 2017. 389 с.
44. Романов М. В. Соціальна робота з ресоціалізації осіб, звільнених від відбування покарання : підручник. Харків : Право, 2016. 387 с.
45. Романюк, С. В. Освіта і ресоціалізація: нові підходи до роботи з особами, які звільняються з місць позбавлення волі. Одеса : Видавництво «Далека хвиля», 2021. – 160 с.

46. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ефективності ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2019. Вип. 45. № 937. С. 268-271.
47. Топоркова, І. Психологічні особливості особистості засуджених. *Журнал сучасної психології* № 1. 2018. С. 176-183.
48. Трубников В. М. Соціальна робота з особами, звільненими від відбування покарання : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2016. 212 с.
49. Трубников В. М. Соціальна адаптація звільнених від покарання : монографія. Харків : Право, 2021. 192 с.
50. Чебоненко С. О. Професійна освіта як засіб ресоціалізації засуджених. *Педагогічні науки*. 2022. Вип. 94. С. 115-124.
51. ШвалбЮ .М. Ресоціалізація особистості завдання соціально-психологічної практики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2023. С. 78-81.
52. Шкута О. О. Наукові погляди на проблему виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання в колоніях середнього рівня безпеки. *Вісник Запорізького національного університету*. № 4. 2020. С. 201-205.
53. Andrews D. A., Bonta J. *The Psychology of Criminal Conduct*. New York : Routledge, 2017. 504 p.
54. Barberet R. *Imprisonment and Reentry: Critical Perspectives*. London : Routledge, 2018. 276 p.
55. Clear T. R., Frost N. A. *The Punishment Imperative: The End of Mass Incarceration*. New York : New York University Press, 2016. 256 p.
56. Dvoskin J. A., Skeem J. L. *Mental Health and Law Enforcement Practice: Strategies for Effective Intervention*. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 412 p.